

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Thomas Munch:
Vornedskabet under den
tidlige enevælde

Hans Henrik Bruun:
»Mohr-sagen«
Forsøg på et overblik

Viggo Sjøqvist:
Svar til universitetsadjunkt
H. H. Bruun

Henrik S. Nissen:
O. C. Mohrs referat 18. juli 1940

Hans Chr. Bjerg:
Søofficerernes mundkurv 1907–08

Palle Roslyng-Jensen:
Russerne i Danmark 1943–1945

H I S T O R I E

Jyske Samlinger

udsendes i reglen to gange om året.
Abonnement tegnes ved indmeldelse i:

Jysk Selskab for Historie,
Vester Allé 12,
8000 Århus C.

Selskabet udgiver også kvartalsskriftet
Nyt fra historien samt selvstændige skrifter,
som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Abonnementspris for de to tidsskrifter
under et: 66 kr.

Manuskripter til HISTORIE og bøger til
anmeldelse sendes til redaktøren

overarkivar, dr. phil. Vagn Dybdahl,
Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
8000 Århus C.

Vornedskabet under den tidlige enevælde¹

Af *Thomas Munch*

Landboforholdene under den ældre enevælde har siden slutningen af forrige århundrede i mindre grad tiltrukket sig historikernes opmærksomhed. Med udgangspunkt i først og fremmest Højesterets arkiv forsøger Thomas Munch, M.A., University of Exeter, i denne artikel at nå frem til en nærmere bestemmelse af administrativ og juridisk praksis omkring vornedskabet.

Vornedskabets historie før 1660 er kun sparsomt belyst i den ældre historieskrivning², og en udførlig undersøgelse af systemets juridiske og praktiske udvikling siden 1400-tallet savnes stadig. Vornedrettens og -pligtens hovedtræk synes dog fra Christian IVs tid nogenlunde klare: inden for Sjællands Lovs område var den mandlige almue forpligtet til at blive på fødestavnen og eventuelt drive en af husbonden udpeget gård. En vorned, som forlod sin fødestavn uden husbondens tilladelse (i form af f. eks. et frihedsbrev) kunne forfølges, deles til stavns, dog inden for visse begrænsninger³. Vornedretten blev normalt kun overført til en anden godsejer ved salg af jorden, men det var dog stadig i det 17.

1. Denne artikel er baseret på materiale indsamlet til et afsnit af en Ph. D. afhandling, »The Peasantry and the Early Absolute Monarchy in Denmark, 1660–1708«, som jeg er ved at forberede ved University of East Anglia (med økonomisk støtte fra University of St. Andrews). Jeg ønsker særlig at takke min supervisor, Dr. *Stewart P. Oakley*, samt amanuensis *Claus Bjørn* og dr. phil. *Fridlev Skrubbeltrang* for deres interesse og bistand under dette arbejde.
2. Mest omfattende er vel J. C. H. R. *Steenstrup*: *Vornedskabet hos den danske bonde*, Hist. Tidsskr., 5. r. VI (1886–87), s. 339–462.
3. F. eks. kunne en undvegen vorned ikke efter 21. marts 1620 blive dømt fredløs (V. A. *Secher*: *Forordninger, recesser og andre kongelige breve*, (1887–1918), herefter *CCD*, III, s. 610 f.). Ligeledes synes der i praksis ofte at have været tidsbegrænsninger for gyldigheden af krav på vornedrettighed, i hvert fald på kronens godser, se f. eks. åbent brev af 3. juli 1572 angående Møn (*CCD I*, s. 663 f.).

årh. muligt at udnytte vornedrettigheder som økonomisk aktiv ved bytte eller salg⁴. Vornedskabet har utvivlsomt også på andre måder virket demoraliserende på bondestanden, f. eks. i tilfælde hvor husbonden udnyttede sine rettigheder til at skaffe arbejdskraft til afhjælpning af ødegårdsproblemer uden at give tilstrækkelig støtte og økonomisk bistand⁵; men det kan naturligvis ikke konstateres, hvor ofte dette er sket.

Nærværende undersøgelse har til hensigt at klarlægge vornedskabets udvikling fra enevældens indførelse indtil store nordiske krig. Det betydelige, men spredte materiale, som findes i amtsregnskaberne, er ikke benyttet⁶. Vornedskabets udvikling som institution er søgt belyst gennem centraladministrationens indgreb samt de praktiske (først og fremmest retslige) konsekvenser heraf.

Udviklingen til Danske Lov

Allerede Christian IV viste interesse for en lempelse eller ophævelse af vornedskabet. Man kender hans forsøg af 1634 på at opnå almindelig ophævelse, og hans tilbud af 1646 om frihedskøb for kronens egne vornede⁷; men specielt i sidstnævnte tilfælde er det tydeligt, at kronen først og fremmest sigtede på den finansielle fordel frem for bondestandens interesse, og prisen var da også så betydelig (60 Rdl.), at kun få benyttede sig af tilbudet. Forsøget blev ikke gentaget efter 1660, selv om ideen om ophævelse ikke forsvandt helt⁸.

Enkelte gange brugte kronen tilbud om vornedfrihed på særlige godser for at tiltrække arbejdskraft. Denne fremgangsmåde blev benyttet allerede i 1620 for Antvorskovs vedkommende⁹, og Frederik III gjorde lignende forsøg på andre krongodser, f. eks. på Frydendal¹⁰. Muligvis har resultatet ikke været særligt overbevisende, for da amtmand Lutzow

4. Se f. eks. en handel bekræftet af kronen 21. oktober 1640, *Kancelliets Brevbøger 1640–41* (1950), s. 285.

5. Arent Berntsen, *Danmarkis oc Norgis Fructbar Herlighed*, 1656, I, s. 44 ff.

6. At denne slags materiale kan give væsentlige resultater er for nyligt påvist af Jørgen H. Andersen: *Lensregnskabernes stedsmålsregistre som landbohistorisk kilde*, *Hist. Tidsskr.*, 74 (1974) s. 62 ff.

7. J. C. H. R. Steenstrup: *Christian den Fjerde og vornedskabet*, *Hist. Tidsskr.*, 5. r. IV (1883–84) s. 521 ff.; *CCD V*, s. 510.

8. Således synes f. eks. Gunde Rosenkrantz og Hannibal Sehested at have beskæftiget sig med problemet, ifølge C. O. Bøggild-Andersen: *Statsomvæltningen i 1660* (1936) s. 24 og s. 48.

9. Bekræftet 2. april 1667, Sjællandske Registre [herefter SR: ligeledes Sjællandske Tegnelser, ST; Jyske Registre, JR; o. s. v.] nr. 110 og indlæg.

10. 23. marts 1669, SR nr. 120; bekræftet 21. september 1670, SR nr. 522.

22. november 1671 foreslog at tilbyde vornedfrihed for at tiltrække bønderkarle fra andre provinser, og dermed afhjælpe ødegårdsproblemet i Antvorskov, Korsør og Ringsted amter, blev tanken ikke taget alvorligt op i Rentekammeret eller af kongen¹¹.

At disse forsøg ikke skulle betragtes som skridt mod vornedskabets generelle ophævelse er klart, hvis man sammenligner dem med forordningen af 5. december 1670. Denne søgte at sikre, at alle kronens vornede, som havde afstået gårde til ryttere (i forbindelse med oprettelsen af ryttergodserne), skulle »tilholdes« at fæste ledige gårde andetsteds på kronens godser, om nødvendigt i andre amter, dog med midlertidig afslag i afgifterne, hvis det drejede sig om ødegårde. At denne foranstaltning sigtede udelukkende på at afhjælpe manglen på arbejdskraft fremgår tydeligt dels af Rentekammerets indlæg af 28. september og 11. oktober, dels af selve forordningens bestemmelser om udstedelsen og håndhævelsen af passer og skudsmål¹². Kronen tøvede således ikke ved anvendelsen af vornedretten i de egne, hvor der var et større antal ubesatte gårde.

Et eksempel på ganske vilkårlig udnyttelse (eller misbrug) af rettighe-derne finder man kort efter i en sag angående Roskilde Domkirkes vornede. Amtmand J. Chr. von Kørbitz indsendte 31. marts 1672 et memorandum til kongen, hvori han forklarede, at domkirkens indtægter svandt ind på grund af det store antal ødegårde, men at manglen på arbejdskraft ikke kunne afhjælpes ved almindelig udnyttelse af vornedrettighederne, eftersom mange forhenværende vornede kunne fremvise frihedsbreve udstedet af »Kierche verger, Eller och Andre, som Godtzed, vere sig ex gratia eller udj Anden Possession verge, eller forlehnning nødt haffuer«. Von Kørbitz betvivlede gyldigheden af disse frihedsbreve, fordi han mente, godsbesidderne ikke havde udtrykkelig ret til at udstede dem, og foreslog derfor, at domkirken skulle have lov at dele vornedene til stavns. Det tog dog lang tid, før sagen kom til afgørelse, og først 2. november 1674 blev den behandlet i Statskollegiet. Desværre kan man ikke fra arkivmaterialet se, hvordan mødet er forløbet, men koncepten til Statskollegiets betænkning er bevaret, og denne indeholder væsentlige rettelser, tilsyneladende i Griffenfelds håndskrift. Statskollegiets betænkning skulle oprindeligt have anbefalet annullering af de frihedsbreve, som var blevet udstedt af kirkeværgere og lignende siden 1660, dog således at købesummen skulle tilbagebetales hver enkelt vorned »paa det de ei ofver slig E. kongl. Mts. Forordning med Rette skulde hafve sig at

11. Rentekammeret herefter Rtk. 211.9; Rtk. 211.4, fol. 11v; 26. februar 1672.

12. SR nr. 736 og indlæg.

besverge«. Selv om Griffenfeld, ifølge rettelsen, bekræftede, at kirkeværger, forstandere og lignende virkelig i henhold til kapitlets statutter havde ret til at udstede frihedsbreve, og »det och vel billig siuntes, at, om sliг Friebrefve casseris skulde, de Vedkommende burde igien gifves och erstattes«, så ville dette dog administrativt blive for indviklet. Den endelige betænkning anbefalede derfor, at alle sådanne breve udstedt siden 1660 og ikke bekræftet af kongen burde annulleres uden erstatning, hvorefter domkirken kunne dele vedkommende vornede til stavns igen. Denne drastiske, men for domkirken mest enkle og billigste fremgangsmåde blev iværksat ifølge ordren af 11. november 1674 til von Kørbitz¹³.

Det er ikke forbavsende at konstatere, at Roskilde-afgørelsen var juridisk utilfredsstillende. Ikke mindre end tre sager nåede på dette grundlag til Højesteret i de følgende år. Den ene drejede sig dog om et frihedsbrev udstedt før 1660, som retten derfor kunne bekræfte¹⁴. Den anden sag angik 4 vornede sønner, hvis frihedsbrev var udstedt af en *pro-officio* besidder: Retten henviste til Roskilde-afgørelsen og erklærede brevet ugyldigt¹⁵. Den tredje sag, som nåede Højesteret i 1683, var derimod mere indviklet, for den drejede sig om et frihedsbrev udstedt i 1668 af kansler Peter Reedtz, som da besad vedkommende ejendom som præbende. Hans underskrift synes at have gjort betydeligt indtryk: nogle assessorer mente, at præbender under alle omstændigheder skulle betragtes anderledes, en assessor foreslog annullering med tilbagebetaling af købesummen, men 8 andre mente, at Roskilde afgørelsen ikke havde almen gyldighed (på trods af, at Højesteret allerede havde benyttet den 2 år tidligere). Retten bestemte derfor at udsætte sagen og, hvis forlig ikke kunne opnås, at referere den til kongen¹⁶. Uoverensstemmelsen blandt assessorerne viser hvor svag Roskildeafgørelsen var juridisk; men der er ingen tegn på, at Højesteret genoptog spørgsmålet senere.

Nationalmilitsens og rytteriets oprettelse (ifølge forordningerne af 4. juli 1664 og 30. september 1670) havde ingen direkte betydning for vorned-

13. Roskilde-sagen kan følges fra ST nr. 544, 3. september 1672, gennem Statskollegiets protokol 3 b, fol. 10v ff. (med indlæg i dokumenter 2b, 2. november 1674; se også J. L i n d b æ k: *Aktstykker og oplysninger til statskollegiets historie 1660–1676*, II (1910) s. 257 ff. og s. 447 ff.) til ST nr. 432, 11. november 1674, med indlæg.

14. Højesteret [herefter HR] 57, dombog, fol. 339r ff., 21. juni 1676.

15. HR 73c, dombog III, fol. 385r ff., 17. februar 1681.

16. HR 83, stævningsbog, nr. 135; HR 86–7, voteringsbøger, fol. 109r f. og fol. 84r f., 17. september 1683.

skabet i disse år. Vornede, som havde erhvervet deres frihed lovligt, var ikke forpligtede til at stille sig til rådighed ved udskrivning på deres fødestavn¹⁷. Dog skabte godsomlægningerne og mageskifterne i forbindelse med ryttergodsets indrettelse tilsyneladende visse stridigheder angående vornedrettigheder, og forordningen af 2. marts 1672, art. 1, bestemte derfor, at vornede, hvis fødested blev mageskiftet, ikke kunne deles til stavns af den ny husbond, hvis de, allerede før mageskiftet fandt sted, lovligt var flyttet andetsteds hen¹⁸. Alligevel indeholder retsarkiverne et stort antal sager angående vornedrettigheder i forbindelse med mageskifter, ikke mindst i tilfælde hvor fødestavnen ikke var nøjagtig kendt, eller hvor den ny husbond havde fået særlige begunstigelser¹⁹.

På grund af landbefolkningens almindelige uvilje mod militsudskrivningen er det muligt, at enkelte godsejere, specielt i krigstid, udnyttede og misbrugte den indflydelse, som de åbenbart havde på sessionsproceduren. I 1678 prøvede den berygtede V. Fr. Wedell endog at gennemføre en slags vornedskab på sit gods Wedellsborg på Fyn ved at love godsets 130 fæstebønder fritagelse fra soldatertjeneste (så vidt muligt), hvis de forpligtede sig under ed til at blive på godset også efter krigens slutning. Selv om forsøget ikke lykkedes helt for Wedell²⁰, viser det dog hvordan militssystemet kunne udnyttes af godsejere uden for vornedskabets område.

Lignende tilfælde, men angående enkelte bønder, findes i andre retsarkiver. I 1682 blev Ejler Holck af Holckenhavn i Vindinge herred indstævnet for Højesteret i anledning af en stavnsbåndsforsigtelse, som han havde fået en bonde til at underskrive i forbindelse med fritagelse for soldatertjeneste. Højesteret bekræftede dog forpligtelsen, fordi den var lovligt indgået, selv om dette var sket uden for vornedskabets område²¹. Også inden for Sjællandske Lovs område kunne godsejere forsøge at udnytte militssystemet i denne retning. Således prøvede Conrad Hesse at tvinge en tidligere vorned til at opgive sit frihedsbrev og blive på

17. Se f. eks. Bolle Luxdorps ansøgning og Statskollegiets svar 2. november 1674, *L i n d b æ k*, op. cit., s. 443 ff.

18. Dette blev bekræftet i forbindelse med en ansøgning fra prins Jørgen kort efter (ST nr. 579, 12. september 1672, og Rtk. 211.4, vol. 81r ff., 10. oktober 1672).

19. F. eks. HR 19, stævningsbog, nr. 31, 12. august 1669; HR 46, dombog A fol. 452r ff., 23. juli 1674; eller Bårse herreds tingbog, fol. 226v ff., 11. april 1682.

20. H. K n u d s e n: *Tidligt stavnsbånd på grevskabet Wedellsborg*, Arb. f. Hist. Smfd. f. Odense og Assens Amter, XX (1932) p. 141–6.

21. HR 80, stævningsbog, nr. 22; HR 81–2, Voteringsbøger, fol. 71r ff. og fol. 59v ff., 7. september 1682.

fødestavnen, men Højesteret bekræftede i 1681 frihedsbrevets gyldighed²².

Med Danske Lovs offentliggørelse forelå den første (og sidste) udførlige juridiske definition af vornedskabet²³. De fleste af artiklerne i bog 3, kapitel 14 stammer fra det første projekt af 1669–72, og det er sandsynligt, at de fleste af Danske Lovs bestemmelser om vornedskabet kun bekræftede almindelig praksis²⁴ eller tidligere forordninger²⁵. Af særlig interesse er dog DL 3.14.1, som gav husbonden ret til at dele vorneden til stavns »med al hans formue«, og DL 5.2.85, som gav husbonden krav på at blive underrettet, hvis en af hans vornede modtog arv. DL 3.14.6 fastlagde, at en vorned, som tjente uden for sin fødestavn, skulle give husbonden en årlig kendelse på 2 lod sølv.

For bonden var det næppe af større betydning, at DL 3.14.9 forbød salg af vornede, da denne bestemmelse kunne omgås gennem bytte eller andre aftaler. Derimod gav DL 3.14.8, som fastlagde, hvordan en vorned kunne købe sin frihed, utvivlsomt større sikkerhed mod eventuel godsejerforfølgelse: selv om tinglæsning nu blev nødvendig²⁶, var der hermed skabt fuldt juridisk grundlag for frikøb som sådan, og sandsynligvis bidrog bestemmelsen til den betydelige stigning i antallet af frihedsbreve erhvervet fra kronen efter 1683 (se nedenfor s. 300).

Af største interesse er DL 3.14.13–14, angående tidsfristen for eftersøgning af vornede. Det første projekt af 1669–72 foreslog en tidsfrist på 3 år for forfølgelse i byerne; men spørgsmålet blev diskuteret i tredje

22. HR 77, dombog, fol. 712r ff., 26. september 1681.

23. Der findes (i indlægget til forordningen af 28. januar 1682, SR nr. 20) en renskrevet tekst til en forordning, dateret 28. januar 1682, hvis ordlyd er som Danske Lov 3.14 (dog med art. 13 anderledes opstillet og uden art. 14); men den mangler kongens underskrift og er antagelig aldrig udstedt. Steenstrup har antydnet, at dette kan have forbindelse med Christian Vs ønsker (efter gehejmeråd Moths udsagn) om en lempelse af vornedskabet på trods af de sjællandske godsejeres interesser (Steenstrup: *Vornedskabet hos den danske bonde*, (p. 452); men der er ikke fundet andet materiale til belysning af denne teori. Det er svært at se, hvorfor denne tekst ikke, som visse andre dele af loven, er blevet udstedt som forordning før Danske Lovs egentlige udgivelse.

24. En eventuel udvidelse af vornedskabet til kvinder blev overvejet 1680, men blev ikke gennemført (V. A. Secher og Chr. Støchel: *Forarbejderne til kong Christian Vs Danske Lov II* (1893–94) s. 489 og s. 524), antageligt fordi det stred mod hidtidig praksis.

25. Se f. eks. V. A. Sechers udgave af *Danske Lov* (1929) eller Stig Iuuls fra 1949.

26. At dette kunne skabe vanskeligheder for vornede, som havde købt sig fri før 1683, kan ses f. eks. af en sag ved Højesteret 4. august 1692, HR 136, dombog II, fol. 158v ff.

revisionskommission 16. juli 1680²⁷. Tidsfristen i byerne og på landet blev siden meget forlænget; men det kan ikke ses hvorfor. Eftersom kronen kort forinden havde mildnet sin egen vornedpolitik i byerne²⁷, er det sandsynligt, at tidsfristens forlængelse i Danske Lov var resultatet af sjællandske godsejeres indflydelse på lovkommissionerne. Men selv 10- og 20-års grænserne synes dog at have givet mange vornede en realistisk mulighed for at opnå frihed, i hvert fald at dømme efter de utallige retssager af denne art samt stridighederne herom i kommissionen om vornedskabets ophævelse 1701–2.

Et væsentligt spørgsmål kan ikke besvares på grundlag af Danske Lov: var selvejerne i Sjællandske Lovs område også vornede? Ingen forklaring herpå kendes fra tidligere trykte kilder, og da der næppe var mange selvejere i området, berører arkivmaterialet kun meget sjældent spørgsmålet, i særdeleshed fordi selvejere i forvejen var forpligtede til at sikre, at deres gårde forblev i drift, og fordi de på grund af deres ejendomsrettigheder muligvis er blevet på gårdene længere end fæstere, selv under ugunstige forhold.

Der er enkelte sager i retsarkiverne, som advarer mod den nærliggende slutning, at selvjere var vornedpligtige lige som andre bønder. I 1662 behandlede Højesteret en sag angående en bonde, Søren Pedersen, i Kallø (Musse herred), som havde lidt alvorlig materiel skade i Svenskekrigene og derfor forladt sin gård efter at have tilbudt ejendommen til en godsejer for at slippe for vedligeholdelsesforpligtelsen. Tilbudet var dog blevet afvist, og nu blev Søren Pedersen indstævnet som rømningsmand. Desværre giver arkivmaterialet ikke nogen klar beskrivelse af bondens egentlige status, men afgørelsen synes utvetydig: »Effterdi det med loulig forhuerffuede vidnisbiurd forklaris, dend gaard i Calløe som Søfren P. hafuer paaboed en Jordeigne gaard at verre, och dend hannem och hanns forældre befindis att hafue tilhørte, saa hand icke for Vornede kand erachtis . . .«²⁹.

Endnu tydeligere er en sag fra Ods herred, som nåede Højesteret i 1687. Bonden Peder Andersen var ved Sjællands Landsting blevet dømt vornedpligtig til Dragsholm; men efter indstævning til Højesteret påviste han, at hans fader havde været selvejer. Denne kendsgerning var ikke benægtet i det skøde, som kongen havde udstedt til Henrik Müller i 1664, da godset blev udlagt, og Müller havde sidenhen i 1667 købt selvejet ved en særskilt handel. Peder Andersen kunne bevise, at han var født

27. V. A. Secher og Chr. Støchel, op cit., s. 483.

28. 27. november 1680, Rtk. 2212.4, s. 120, nr. 55.

29. HR 1, stævningsbog, fol. 245v, HR 2 a, dombog, fol. 33v, nr. 94, 21. juli 1662.

i 1662, altså mens hans fader endnu var selvejer, og at skødet af 1667 til Müller ingen vornede nævnte. Derfor påstod han, at han kun var vornedpligtig til sin egen fader, og Højesteret godkendte dette synspunkt. Men voteringerne viser, hvor svært det var for assessorerne at nå denne slutning, ikke mindst fordi loven var uklar på dette punkt: Bartholin mente, at ingen bonde i Sjællandske Lovs område kunne være fri, men de fleste assessorer blev enige om, at da Peder Andersens fødestavn på daværende tidspunkt var frit selveje (bortset fra en lille del af herligheden, som tilhørte Dragsholm) burde han også være fri. Dermed anerkendte Højesteret, at vornedrettigheden tilhørte jordens ejer, ikke herlighedsejeren, og at en selvejer kun var vornedpligtig til sig selv³⁰.

Vornedskabet i praksis

Eftersøgning af vornede

Almindelig retspraksis tillod enhver godsejer at dele sine vornede til stavns, og retsarkiverne viser, hvor ofte dette faktisk er sket, selv i tilfælde hvor bonden havde grundlag for juridisk forsvar. Det er ikke muligt at konstatere, hvor mange vornede rømte, og hvor mange blev eftersøgt uden brug af retsmaskineriet, men de bevarede kilder tyder på, at det drejede sig om anselige tal.

Danske Kancellis registranter indeholder 21 særlige tilladelser til opsøgning af vornede³¹, udstedt dels til private godsejere, dels til kronens betjente. Det kan ikke ses, hvorfor der overhovedet blev søgt om sådanne tilladelser, men muligvis var et kongebrev en fordel, hvis det drejede sig om et større antal rømningsmænd, eller hvis eftersøgeren ønskede hjælp fra lokale embedsmænd (f. eks. i form af tinglæsning)³². I et enkelt tilfælde fik godsejeren lov til at sagsøge vornede, som opholdt sig på stavnen, men boede hos deres forældre i stedet for at fæste ubesatte gårde³³. Nogle tilladelser nævner udtrykkelig enten, at rømningsmændene kan pågribes uden retssag mod hver enkelt³⁴, eller at enhver, som huser eller hjælper disse, selv risikerer retssag³⁵; men sådanne

30. HR 106, stævningbog, nr. 124; HR 108, dombog II, s. 79 ff., 19. september 1687. Se også HR 109–10, voteringsbøger, fol. 121r ff. og 105v f.

31. 9 i tidsrummet 1664–70, 8 i tiåret efter Skånske Krig, 2 i 1690'erne og 2 i 1706.

32. F. eks. FT nr. 45, 19. juli 1681; eller SR nr. 254, 8. december 1685.

33. SR nr. 162, 1. oktober 1666.

34. SR nr. 131, 2. juli 1692; jvfr. Johan Wandalls ansøgning, behandlet i Statskollegiet i 1675, Lindbæk, op. cit. s. 563 nr. 35.

35. SR nr. 254, 8. december 1685; SR nr. 59, 30. marts 1706; og SR nr. 74, 24. april 1706.

trusler blev vist kun anvendt, når det drejede sig om kronens egne bortrømte vornede, ikke private godsejeres.

De fleste af tilladelserne giver kun sparsomme oplysninger om antallet af vornede og fremgangsmåden for eftersøgningen. Det bedste indtryk får man af et kongebrev, udstedt 28. oktober 1681 til Friderick von Arenstorff. Det ses af hans ansøgning, at 40 navngivne bønder (både vornede og bønderkarle, som havde fæstet frivilligt på hans gods Svanholm) var rømmet fra godset under hans fravær. De havde fjernet løsøre og kreaturer, som Arenstorff til dels havde forstrakt dem med, og kun efterladt de tomme bygninger. Arenstorff påstod, at de ikke havde grund til at være utilfredse med forholdene på godset, da han havde hjulpet dem med såsæd, korn og betaling af skatter. Eftersom han var klar over, at godset ikke kunne undvære så megen arbejdskraft, søgte han kongelig påbud om, at rømningsmændene skulle vende tilbage, og bad om hjælp til eftersøgningen fra lokale embedsmænd og gennem tinglysning ved herreds- og landstingene. Kongebrevet opfyldte ganske hans ønsker³⁶.

Selv bortset fra den almindelige forfølgelse af vornede (som utvivlsomt ofte har fundet sted, selv om retsarkiverne naturligvis kun sjældent handler herom³⁷), er der således tydelige tegn på, at vornedskabet langt fra fuldstændig knuste bøndernes bevægelsesfrihed i det østlige Danmark. Det er også klart, i særdeleshed i betragtning af det betydelige ødegårdsproblem, at godsejere kunne have alvorlige vanskeligheder ved fremskaffelsen af fast arbejdskraft³⁸. Dette forklarer måske, hvorfor de sjællandske godsejere modsatte sig vornedskabets ophævelse.

Hvordan kunne husbonden sikre sig, at vornede, som han havde delt til stavns, ikke igen forlod godset? Dette spørgsmål er kun sjældent belyst, men i Bårse herreds tingbog er under 21. september 1686 indført en erklæring, ifølge hvilken 3 rømningsmænd, som husbonden prins Jørgen havde ladet pågribe og sætte i arrest, forpligtede sig under ed til at blive på godset. Hvis de flygtede, risikerede de tvangsarbejde for livstid i Bremerholm uden videre retssag³⁹.

Det er sjældent, at man finder tilfælde af direkte lokal modstand mod forfølgelsen af vornede. En sag fra Frederiksborg amt 1694 synes at være en undtagelse, men kilderne er meget kortfattede, og det ser ud

36. SR nr. 345 og indlæg, 28. oktober 1681.

37. Undtagen hvis der skete fejltagelser, og f. eks. flere bønder blev pågrebet, end husbonden havde ret til (Se HR 118, stævningebog 1689, nr. 58).

38. Jvfr. Fridlev Skrubbeltrang: *Husmand og inderste* (1940) s. 35 ff.

39. Bårse Herreds tingbog, fol. 578r.

til, at urolighederne hurtigt er blevet bragt under kontrol⁴⁰. Ellers træffer man kun isolerede tilfælde af enkelte bønder, som protesterer mod forfølgelse ved f. eks. at indsende supplik⁴¹.

Strid om vornedrettighed

Retsarkiverne indeholder et stort antal sager angående vornedrettigheder. Højesteret behandlede ikke mindre end 54 sådanne mellem 1665 og 1708, og 9 af disse drejede sig hver om adskillige vornede. De fleste stridigheder opstod på grund af usikkerhed om fødestedet eller som resultat af uforenelige krav fra 2 godsejere. Kun sjældent blev der henvist til løfterne af 1667 og 1669 om vornedfrihed på særlige godser⁴², og kun 3 sager nævnte frihedsbreve udstedt som følge af tjeneste i Svenskekrigene. Efter 1702 var der enkelte sager om fortolkningen af betingelserne i forordningen om vornedskabets ophævelse⁴³.

Centraladministrationen var kun sjældent indblandet i disse stridigheder⁴⁴. Det skete dog, at Kronen greb ind i særlige tilfælde, som f. eks. i 1667 ved at spærre en Højesterets kendelse mod en af Henrik Müllers undvigte vornede, eftersom vedkommende nu gjorde sig nyttig som skomager i København⁴⁵.

Udveksling af vornedrettigheder

Tidlige forsøg på at forbyde salg af vornede var som nævnt aldrig slået helt igennem, og heller ikke Danske Lov forhindrede i hvert fald ombytning og udveksling af vornedrettigheder. Nogle af disse udvekslinger kan endog spores i registranterne, enten fordi Kronen var part, eller fordi godsejerne ønskede formel bekræftelse. Der kunne her være tale om særlige tilfælde, hvor fødestedet var usikkert, eller hvor mageskifter havde skabt retslige komplikationer⁴⁶. Mange af udvekslingerne synes dog at

50. ST nr. 225, 16. august 1694, og ST nr. 259, 13. oktober 1694. Der er ingen indlæg.

41. Således fik amtmand Gruner 10. februar 1708 (ST nr. 41) besked på at forhindre Ringsted amtskrivers ihærdige forsøg på at dele en bonde til stavns, som havde forladt sit fødested aldeles lovligt og nu boede på en ryttergård.

42. Se HR 23 a, fol. 295v ff., 18. juli 1670; eller HR 34, fol. 669v ff., 7. august 1672.

43. HR 179, s. 274 ff., 15. oktober 1705; HR 181, s. 94 ff., 14. april 1707; eller HR 182, fol. 31v ff., 4. april 1708.

44. F. eks. supplik af 5. december 1701, Rtk. 2244.237, og Holger Hjelholt: *Falsters Historie* II (1935) s. 386; og FT nr. 25, 15. juli 1707.

45. ST nr. 147, 28. juni 1677; jvfr. Johan Jørgensen: *Rentemester Henrik Müller* (1966) s. 119.

46. Der kunne også opstå vanskeligheder, hvis en part havde fået særlig kongelig dispensation i forbindelse med krongodsudlægget, som nævnt i et brev af 2. november 1669, SR nr. 339.

være pro forma anerkendelser af en allerede indtruffet gensidig flytning af vornede⁴⁷, og kun i et enkelt tilfælde er det klart, at en vorned blev nødt til at flytte til et andet gods som resultat af udvekslingen⁴⁸.

Frihedsbreve

Langt den mest almindelige lovlige forandring af vornedes stilling indtraf som følge af erhvervelse af frihedsbrev. Et sådant brev var (også ifølge DL 3.14.8) nødvendigt for at sikre juridisk beskyttelse; men i mange tilfælde blev det udstedt, efter at vedkommende var flyttet, ofte flere år senere (og da sædvanligvis som tilladelse til kun den anførte flytning, ikke som almindelig frigivelse).

Enhver husbond havde ret til at udstede frihedsbrev til sine vornede; men i betragtning af lovens uklarheder blev en kongelig stadfæstelse til tider tilføjet enten samtidig med frigivelsen eller senere⁴⁹. Disse stadfæstelser er ofte så kortfattet refereret i registranterne, at man ikke kan afgøre omstændighederne nøjere; men mindst halvdelen synes at høre til frihedsbreve underskrevet af *pro-officio* besiddere, som næppe, ifølge ovennævnte Roskilde-sag af 1673 og DL 3.14.10, havde ubestridelig dispositionsfrihed. Af de resterende 6 stadfæstelser er en søgt i stedet for bekræftelse ved tinglæsning efter DL 3.14.8⁵⁰, og en anden søgt på myndlingers vegne antageligt for at undgå senere retsstridigheder⁵¹. Det er således klart, at kongelig stadfæstelse på frihedsbreve kun blev søgt i usædvanlige tilfælde, hvor gyldigheden ellers kunne komme i tvivl.

Størstedelen af de frihedsbreve, som centraladministrationen behandlede, er derimod ganske enkle tilladelser direkte til kronens egne vornede. Foruden en kollektiv frigivelse 6. marts 1661 af dem, som havde tjent i Københavns belejring⁵², er der fra denne tid bevaret referater af

47. Således udvekslingen mellem Roskilde domkirke og kronen, 29. marts 1684, ST nr. 106-7; mellem en privat godsejer og kronen, 1. juni 1689, SR nr. 124, og 5/19. maj 1696, Rtk. 2211.26, fol. 9, nr. 8; eller mellem 2 private godsejere, 3. juni 1690, SR nr. 140, og 28. marts 1693, SR nr. 48 (sidstnævnte øjensynligt på bøndernes eget initiativ).

48. ST nr. 76, 11. marts 1682, og indlæg. Didrik Schult (Hellestrupgård) fik tilladelse til at beholde en af Sorøs skoles vornede, hvis han til gengæld leverede skolen en af hans egne.

49. Der er 12 stadfæstelser i registranterne, i årene 1676 til 1695; en af disse er udstedt ikke mindre end 17 år efter den oprindelige frigivelse (SR nr. 21, 23. januar 1688).

50. 28. oktober 1693, SR nr. 141.

51. 19. februar 1695, ST nr. 30.

52. SR nr. 36. Denne frigivelse gjaldt også efterkommerne, som man f. eks. kan se et enkelt sted i fortegnelsen over Herlufsholms bøndergårde og godsets vornede, Rtk. 2243.293, fol. 96.

106 frihedsbreve⁵³, alle udstedt til enkeltpersoner eller (i 4 tilfælde) til deres sønner. Flertallet af brevene synes at være resultat af bondens egen ansøgning; men i et enkelt tilfælde kan man se, at initiativet kom fra en godsejer, som ønskede at ansætte bonden⁵⁴.

De 106 individuelle frihedsbreve fra perioden 1660 til 1708 fordeler sig således:

1661–65	4
1666–70	1
1671–75	2
1676–80	3
1681–85	11
1686–90	23
1691–95	23
1696–1700	23
1701–05	11 (6 efter forordningens ophævelse)
(1706–08	5)

Man konstaterer en klar stigning i antallet efter Danske Lovs indførelse, måske fordi vornedskabet, og i særdeleshed betingelserne for frikøb, nu fik juridisk grundlag. Selv om antallet af frihedsbreve falder noget efter forordningen om ophævelse af 1702, er udsvinget dog forholdsvis lille, eftersom flertallet af landboere ikke blev berørt af forordningens begrænsede indgreb.

Ordlyden af kopibøgernes brevreferater svinger betydeligt. Referaterne fra tiåret 1685–95 er som regel ret detaljerede, mens resten er summariske. Nedenstående talmæssige fordelinger må derfor betragtes med forbehold. Størstedelen af frihedsbrevene nævner, hvorledes bonden opnåede frihed fra kronens vornedret. Det ses, at 71 købte sig fri, mens endnu 3 fik brev som belønning for at have genopbygget den gård, de allerede var flyttet til. 4 søgte frihed på grundlag af særlig militær tjeneste; men disse kan ikke klart adskilles fra endnu 5, som fik brev på grundlag af invaliditet, i reglen efter krigstjeneste. Der er også 2 særlige frihedsbreve, det ene udstedt til en lokal toldbetjent, som havde ansøgt for sine sønner på grundlag af sit embede⁵⁵, det andet til en vorned, som ønskede at gifte sig med en enke i et andet amt⁵⁶. I de resterende 21 breve er der ingen oplysning i denne retning.

Det er allerede nævnt, at frihedsbreve ofte blev udstedt, efter at ved-

53. Næsten alle i SR, men dog enkelte i ST og FR samt i Rtk.

54. 23. marts 1686, SR nr. 84.

55. 16. oktober 1686, FR nr. 45.

56. 28. juli 1686, SR nr. 191.

kommende var flyttet, altså som bekræftelse af en tidligere aftale, eller fordi bonden nu fik brug for dokumentation (enten for at undgå eftersøgning eller for at lette eventuel optagelse som borger i en købstad). Selv om to tredjedele af frihedsbrevene ikke nævner hændelsesforløbet, er det dog interessant at se, at af resten drejer kun 5 sig udtrykkeligt om fremtidig flytning, mens 32 tydeligvis nævner, at vedkommende allerede er flyttet. Bemærkelsesværdigt er, at af disse 32 tilbagevirkende frihedsbreve handler kun 9 om vornede, som var flyttet til en anden landsby, mens resten drejede sig om vornede, som var flyttet til købstæder, nemlig 16 til København og 7 til andre sjællandske byer. Nogle af disse breve nævner særlige erhverv, som bonden i mellemtiden havde lært⁵⁷.

Prisen, som blev betalt for frihedsbrevene, svinger enormt, fra et nominelt lille beløb til 100 sldr., men desværre er der ikke tilstrækkelige oplysninger til, at man kan se nogen forbindelse mellem købesummen og den frikøbtes nye bosted eller beskæftigelse. Prisen er i reglen angivet i rigsdaler eller slettedaler, og fordelingen er således:

Pris i rdl.:	1-14	15-24	25-34	35-44	45-54	over 55
Antal breve:	2	8	8	4	13	4
Pris i sldr.:	1-24	25-34	35-44	45-54	-	100
Antal breve:	3	1	2	7		4

Dette giver en gennemsnitspris på knap 40 rdl.; men svingningerne er så store, at dette tal naturligvis kun har begrænset interesse. 15 andre breve blev udstedt på betingelse af betaling af et beløb, som skulle fastsættes senere, ofte efter vurdering udført af kongens betjente med hensyn til bondens midler. To frihedsbreve blev erhvervet imod usædvanlig betaling: det ene for »8 gode bæster« eller »quægs høfder«⁵⁸, det andet til gengæld for et lille stykke selvejerjord på knap 2 td. htk.⁵⁹. Kun sjældent var køberen også forpligtet til at skaffe en anden bonde i hans sted⁶⁰. Det kan ikke ses, om prisen i alle tilfælde blev betalt; men kun 2 breve i kopibøgerne er blevet annulleret (begge i 1713), fordi betaling åbenbart ikke har fundet sted. Der findes også en del

57. Albert Olsen: *Bybefolkningen i Danmark på merkantilismens tid* (1932) s. 18 ff., har fremhævet betydningen af bevægelsen af arbejdskraft fra landet til byerne, selv om denne allerede i 1542 blev underkastet begrænsninger i form af kontrol med pas og skudsmål.

58. 13. november 1686, SR nr. 247.

59. 7. august 1697, SR nr. 126.

60. F. eks. sidstnævnte brev, eller 13. september 1684, ST nr. 273; og 16. juli 1685, ST nr. 231.

frihedsbreve blandt »henlagte sager«, men der er ingen forklaring på, hvorfor de ikke er blevet udstedt.

Mange af de breve, hvor købesummen er specificeret, nævner også, hvad pengene skulle bruges til. Som regel drejer det sig om genopbygning af ødegårde på fødestavnen eller hjælp til næste fæster på den gård, som køberen forlod. På ryttergodserne skulle betaling som regel ske til regimentskassen, på hospitals- og skolegodser ligeledes til disse institutioner. I et enkelt tilfælde blev 50 rdl. afsat til reparation af vejene omkring Valby⁶¹.

De fleste (i alt 97) af brevene nævner vornedens fødestavn, men i betragtning af at mange godser var særdeles spredte, er disse oplysninger ofte ret upræcise. Det kan ses, at størsteparten af køberne stammede fra området mellem København og Antvorskov⁶²; men hvis man tager omfanget af krongodserne i dette område i betragtning, er det ikke muligt at drage slutninger herfra.

Vornedskabets ophævelse

Tanken om vornedskabets ophævelse vandt igen indpas i den senere del af Christian Vs regeringstid, sandsynligvis fordi interessen for byernes udvikling nu overskyggede den antagelig aftagende mangel på landlig arbejdskraft. Dette var i hvert fald begrundelsen for en ordre til amtsbetjentene 27. november 1680, at vornede, som var bosatte i købstæderne og havde »borgerlig næring«, ikke skulle deles til stavns⁶³. Det synes dog stadig at have været vanskeligt at få ødegårde i visse egne besat, for kort efter foreslog Rentekammeret, at fremmede bønder kunne tilskyndes at flytte til Sjællandske Løvs område, hvis kronen lovede dem frihed for vornedpligt for deres efterkommere⁶⁴. Denne indstilling i centraladministrationen synes dog ikke at have haft indflydelse på private godsejere, så vidt kilderne oplyser.

I 1690'erne kom flere bestemmelser, som tyder på, at ophævelse på krongodset blev alvorligere overvejet. Først blev der udstedt løfter om

61. 10. maj 1704, SR nr. 100.

62. Der var 14 frihedsbreve fra Københavns amt, 14 fra Roskilde amt, 14 fra Antvorskov amt, 9 fra Frederiksborg, 9 fra Kronborg, 7 fra Sorø, 6 fra Tryggevælde, 3 fra Jægerspris, 3 fra Ringsted, 3 fra Korsør, 2 fra Holbæk, 1 fra Kallundborg, 1 fra Dragsholm, 1 fra Vordingborg og i alt 8 fra Lolland-Falster. 2 kan ikke placeres.

63. Rtk. 2212.4, s. 120, nr. 55.

64. 23. september 1681, Rtk. 2211.1, fol. 168 ff., nr. 186; i særdeleshed fol. 176v, § V.1.4.

frihed på særlige godser (som under Christian IV og Frederik III, men mere omfattende). Således tilbød forordningen af 18. juni 1692 frihed for tilflyttere til Møn og til de sjællandske ryttergodser⁶⁵, og det blev gjort klart, at børn avlet af tjenestegørende ryttere og andre militære personer ikke var under vornedpligt⁶⁶. For Møns og Bogøs vedkommende blev der udstedt yderligere privilegier 12. september og 8. december 1696 og derved indført fuldstændig frihed for vornedskab også for dem, som allerede boede der, i håb om at øge tilgangen af søfolk. En lignende indstilling lå til grund for løfterne af august 1700 om vornedfrihed for alle de sjællandske bønder (og deres efterkommere), som »holde sig mandeligen i denne paahengende fare«, altså i tilfælde af svensk angreb⁶⁷.

Men forordningen af 22. februar 1701 om militsens indrettelse skaffede godsejere sig sandsynligvis igen en vis mulighed for kontrol over deres bønders bevægelsesfrihed svarende til den, som var fremkommet under Skånske Krig. Godsejeres misbrug af udskrivningssystemet synes endda at have været betydeligere end før, for regeringen så sig nu nødsaget til at gribe ind, som ved forordningen af 14. juni 1701. Mulighederne for indflydelse på sessionsproceduren har måske alligevel gjort det lettere for visse godsejere at acceptere vornedskabets ophævelse.

Kommissionen af 1701 og forordningen om ophævelse

12. november 1701 fik storkansler Reventlov, gehejmeråderne von Pleszen og Knud Thott, stiftamtmand Otto Krabbe, gehejmeråd Chr. von Lente, oversekretærene Ditlev Vibe og Chr. Sehested, overkammersekretær Ulrik Dose, etatsråd Hans Rosencreutz samt overkrigskommisarius, justits- og kammerråd Braem ordre til at træde sammen og overveje et udkast til en forordning om vornedskabets ophævelse på krongodserne⁶⁸. Det betydelige materiale, bevaret angående denne kommission⁶⁹, er af største interesse ikke alene i forbindelse med vornedskabet,

65. Muligvis som resultat af erkendelsen af vedvarende mangel på arbejdskraft, som f. eks. i rapporten fra en undersøgelse af Rantzaus regiments gods, Rtk. 2215.215, 22. februar 1692.

66. Dette fremgår bl. a. af Gehejmekonseilets afgørelse af 17. februar 1693 (protokol 69, fol. 174v) og den derpå følgende ordre til stiftamtmand Otto Krabbe, 21. februar 1693, ST nr. 46.

67. 3. og 15. august 1700, ST nr. 251 og SR nr. 136. Førstnævnte fremhævede kongens ønske siden hans tiltrædelse om vornedskabets ophævelse.

68. ST nr. 284.

69. Kommissionerne i Rådstuen for Slottet, protokol IV, s. 349–375; samt indlæg til forordningen af 21. februar 1702, SR nr. 33. Jfr. J. Boisen-Schmidt: *Kommissionerne i Rådstuen for Slottet 1690–1705* Historisk Tidsskr. 11. r. VI (1958–60) s. 291 f.

men også fordi flere af medlemmer udtrykte generelle meninger om samtidens landboforhold.

Det udkast, som kommissionen modtog, sigtede kun på kronens egne vornede. Alle, som flyttede fra andre provinser eller lande til kronens godser i vornedskabsområdet, skulle være fri, deres efterkommere ligeså, også hvis kronen sidenhen solgte eller mageskiftede pågældende gods. De, som allerede var bosatte der og var født siden kongens tiltrædelse 25. august 1699, skulle ligeledes fritages. Private godsejere kunne følge dette eksempel eller lade være; men i betragtning af visse misbrug af vornedretten foreslog udkastet dog nogle almengyldige indgreb: 1) vornede, som allerede var bosatte på godset og opfyldte fæstekontraktens betingelser, måtte ikke tvinges til en anden gård eller ødegård, og hvis dette alligevel skete, skulle husbonden betale en bøde på 20 rdl. for hver tønne hartkorn, som gården, bonden havde haft, stod for i matriklen; 2) salg af vornede, allerede forbudt, »hvilket dog af een deel særlig skal være bleven misbrugt,« skulle straffes med bøde (det tredobbelte af købesummen) samt tab af vornedrettighederne over vedkommende bonde; 3) tidsfristerne for forfølgelse af vornede i byer og på landet skulle ned sættes fra Danske Lovs 10 og 20 år til henholdsvis 3 og 6 år, og desuden skulle enhver vorned have ret til at købe sin frihed for 50 rdl., hvis han kunne skaffe en stedfortræder; 4) vornede, »som haver giort sig dygtige til at tiene deris fæderne land enten til lands eller til vands, eller haver lært et handverk,« og som ikke var blevet eftersøgt i 3 år, skulle være fri.

Kommissionen trådte sammen 15. december (dog uden Knud Thott og Ulrik Dose; i stedet deltog gehejmeråd Niels Krag). Det ses af protokolreferatet, at selv om alle principelt accepterede ideen bag udkastet, var meningene åbenlyst delte. Von Plessen kunne endog ikke se, på hvilken måde ophævelsen ville være gavnlig, »naar Lovens Rettesnor blifuer stricte fuldt, oc de abusos, som sig nu oc da har indsneget, blifuer igien afskaffede« – tværtimod mente han, at ophævelsen ikke ville have det ønskede resultat, og at det ville være lettere at »drifue oc opmuntre de Sællandske bønder oc alle undersaatterne i Landet« ved gennem »en stadig forordning, at sette contributionerne paa en hver tønne hartkorn, effter proportion af det som Jordgodtzet kunde taale at gifue oc afdrage, paa en Viss bestandig foed, oc derudj ey nogen forandring at skee, uden in casu extremitatis.« Hvis kongen insisterede på ophævelsen, mente von Plessen dog, at dette skulle gælde alle vornede, også dem på private godser.

Blandt andre medlemmer, f. eks. Braem og Sehested, var hovedargu-

mentet for ophævelsen det, at vornedskabet ikke gavnede en god »oeconomus«, og at den som »holt ilde huus med sit godz, fich ichun derved occasion at plage oc handle ilde med bonden.« Forslagets gennemførelse ville opmuntre bønderne og give dem større tilfredshed med deres vilkår, således at husbonden snart ville vinde mere end han tabte ved vornedrettens ophævelse: efter Krag's mening ville de fleste godsejere hurtigt følge det kongelige eksempel og gennemføre ophævelse hos dem selv, og Vibe tilføjede, at selv udvandringen til andre lande muligvis ville aftage.

En del af kommissionsmedlemmerne udtrykte dog væsentlige forbehold. Krag understregede, at udkastet skulle gøres klarere, og bondens kontraktlige forpligtelser fremhæves, et synspunkt, Krabbe også støttede. Desuden var alle de medlemmer, som nævnte tidsfristen for forfølgelse (nemlig Vibe, Lente, Krag og Krabbe), skeptisk indstillet over for udkastets 3- og 6-års begrænsninger. Vibe mente, at en bonde ikke kunne lære et byerhverv på kun 3 år, mens Lente og Krabbe mere åbenlyst indrømmede, at 3 år faktisk ikke var nok til at finde frem til en rømningsmand. Der blev bedt om en forlængelse, såfremt Danske Lovs lange tidsfrister ikke kunne blive stående.

Lente og Krabbe var i det hele taget de mest skeptiske bortset fra von Plessen. Lente mente endog, at ophævelsen ikke skulle benævnes »for evig tid«, da dette ville gøre eventuel annullering af forordningen vanskelig. Han frygtede, at der ville ske en almindelig udvandring fra landet til byerne, så snart de, som var født efter tronbestigelsen, voksede op. Krabbe var nok indforstået med ophævelse på kronens godser, men var tydeligt urolig ved udkastets omfang og konsekvenser og tog klar afstand fra eventuel ophævelse på private godser. Mangel på arbejdskraft kunne være ruinerende, men tit uforskyldt, for at nogle godsejere havde ry for at være dårlige »husholdere« over deres gods, var som oftest resultat ikke af ond vilje, men af uheldige omstændigheder og fattigdom. Krabbe fremhævede også faren for større udvandring af arbejdskraft, særlig til Skåne og sydpå gennem hertugdømmerne til Holland⁷⁰.

Ved et møde 19. december godkendte kommissionen betænkningen til kongen⁷¹. Denne betænkning, som var ledsaget af et separat votum fra von Plessen, hvori han udtrykte sine nævnte forbehold, indeholdt de væsentligste argumenter fra begge sider. Originaludkastet og dets positive muligheder blev som helhed anbefalet, men kommissionens forbehold

70. Kommissionsmedlemmernes vota findes refereret i ovennævnte protokol IV, s. 350–365.

71. *Ibid.*, s. 365–75. At dømme efter underskrifterne på originalen (i indlægget til forordningen) var Dose til stede ved dette møde, men Krabbe var fraværende.

blev også understreget, særligt hvad angår håndhævelsen af kontraktlige forpligtelser og begrænsningen til alene krongodset. Omtalen af private godsejere skulle udelades, da de havde ret til at handle efter egen overbevisning, og udkastets skarpe tone over for visse godsejeres misbrug af vornedskabet burde ændres. Desuden burde de traditionelle rettigheder, så som salg af frihedsbreve og forfølgelse af rømningsmænd inden for (helst de lange) tidsfrister, igen bekræftes. Betænkningen viser klart, at selv om udkastet blev almindelig godkendt, var der dog en tydelig konservativ tendens i retning af den størst mulige begrænsning af udkastets konsekvenser og rækkevidde.

Fra en historikers synspunkt er det heldigt, at Krabbe var fraværende ved mødet af 19. december, for han blev derved nødt til at udtrykke sine meninger skriftligt. To breve fra ham er bevaret⁷², det ene dateret 23. december 1701 og adresseret til Braem og kommissionssekretæren, det andet dateret 30. december og stilet til kongen selv. Begge breve uddybede Krabbes betæneligheder ved udkastet, men er dog af særlig interesse i betragtning af Krabbes mangeårige erfaring både som embedsmand og som sjællandsk godsejer.

Brevet af 23. december, i Krabbes egen håndskrift og øjensynlig skrevet umiddelbart efter modtagelsen af en kopi af kommissionens betænkning (tilsendt på grund af Krabbes fravær), begynder med en kritik af betænkningens vidtløftighed, som »thienner till indted andet end at gifue hans Kong. Mayst. anledning Generalliter at ophæfue ald vornede Ræt saa vell hos proprietar gods, som ved kongsgodsid med videre, huilched jeg iche kand see af det A. N. project os i Commiss. tillstillid, at vere kongens villie.« Krabbe bemærker, ikke uden rimelighed, at kun Braem og han selv blandt kommissionsmedlemmerne ejer gods i vornedskabsområdet, og at selv om de for deres eget vedkommende kunne klare sig uden vornedrettighederne, var det ikke ensbetydende med, at de kunne godkende almindelig ophævelse. Han var klar over, at selv om ophævelsen kun officielt kom til at gælde krongodset, ville private godsejere snart blive tvunget til at følge med, om de så blev ruinerede deraf eller ej. Mindre velstillede godsejere, som ikke kunne »gaa til Bords med Kongen« og nyde andre indtægter, ville være ude af stand til at yde deres bønder den nødvendige bistand og ville derfor uforskyldt blive alvorligt ramt af vornedskabets ophævelse med derpå følgende tab af arbejdskraft. Krabbe tog således skarp afstand fra betænkningens synspunkt, at gode 'oeconomister' ikke havde brug for vornedrettighederne, men understregede dog, at han personligt godt kunne klare sig uden.

72. I indlægget til forordningen.

I nogle særskilte notater bemærkede Krabbe, at han aldrig var stødt på tilfælde af salg af vornede imod loven og imod deres eget ønske. Han betvivlede også, at der var et tilstrækkeligt overskud af arbejdskraft i Jylland til at afhjælpe manglen på Sjælland: problemet ville kun blive overført fra en landsdel til en anden og ville særligt ramme godser, hvor der skulle ydes hoveri, og hvor forholdene ikke (som på visse af kongens og rytteriets godser) var særligt gunstige.

Brevet af 30. december til kongen gentog disse argumenter. Krabbe mente, at ødegårdsproblemet på de jyske proprietærgodser var 10 gange så alvorligt som på Sjælland, selv om der intet vornedskab var; på den anden side havde de holstenske godsejere ry som gode »oekonomister« på trods af livegenskabet der. Krabbe så hoveribyrdens som den vigtigste årsag til flugten af arbejdskraft fra de proprietærgodser, hvor der ikke kunne tilbydes særlige begunstigelser. At ophævelsen skulle opmuntre bonden moralsk kunne ikke bekræftes gennem sammenligning med Fyn og Møn, og Krabbe mente i det hele taget ikke, at ophævelse ville være økonomisk gavnligt.

En pasus i dette brev er særligt rammende. Krabbe siger kort og godt: »Ei heller kand jeg see, at Eders Kongl. Mayt. kand have ringeste fordeel, ved Vornedrettis ophæfvelse paa Proprietar. gods, thi naar Eders Kongl. Mayt faar sine allernaadt. paabodde der af, saa meener Jeg allerunderdt. Eders Kongl. Mayt vil Allernaadt. være fornøiet, endten ded kommer fra frj Bønder, Vornede, eller fra Proprietarierne self.« Unægtelig et afslørende sammendrag af konservative godsejerinteresser!

Frederik IV handlede netop, som Krabbe havde frygtet, således at forordningen af 21. februar 1702 kom til at dække alle godser, også private. I indledningen til forordningen blev det understreget, at kongen havde overvejet ophævelse lige siden sin tiltræden i betragtning af den gavnlige virkning, som ophævelse havde haft i de særlige områder, hvor dette allerede var sket. Der er ingen årsag til at tro, at denne officielle begrundelse ikke svarer til kongens overbevisning; men det skal dog understreges, at forordningens virkefelt var skarpt afgrænset, om trent som i udkastet, bortset fra udvidelsen til private godser. Det var således kun indvandreres efterkommere samt børn født i Sjællands område efter 25. august 1699, som skulle være fri. Derudover blev den tidligere lovgivning om livfæste og fæsteforpligtelser bekræftet, dog således at enhver bonde kunne købe sin frihed for mellem 30 og 50 rdl (efter hans formue). Tidsfristerne for eftersøgning i byerne og på landet blev forkortet i forhold til Danske Lov, men dog kun til henholdsvis 5 og 10 år (iberegnet eventuel tidsforløb før forordningens publikation).

Det ses af forordningens detaljer, at kommissionens positive indskud var blevet taget i betragtning, mens dens anmodninger i konservativ retning til en vis grad blev ignoreret. Ikke desto mindre er det fuldstændig klart, at kongen sigtede på en gradvis og nøje begrænset overgang til vornedskabets ophør uden den mindste svækkelse af de almindelige fæsteforpligtelser. Dette forklarer, hvorfor året 1702 egentlig ikke bragte nævneværdig forandring i vornedskabsområdet: tydelige resultater ville først vise sig efter 15 år, og der ville stadig være vornede på Sjælland i det kommende halve århundrede.

Året 1702 bragte da heller ikke nogen afslutning på lovgivningen om vornedskabet. Allerede 29. juni 1703 fik Krabbe ordre til at udsende en forklaring på visse tvivlsspørgsmål i forordningen, særlig angående indvandrende bønderkarle⁷³. Endnu en gang blev begrænsningen af bevægelsesfriheden hermed fremhævet⁷⁴.

Enevældets fremgangsmåde i vornedspørgsmålet var således positiv, men meget forsigtig og tilbageholdende. Måske endog *for* tilbageholdende, for i betragtning af den senere udvikling (ikke mindst Stavnsbåndets indførelse) kan det antydes, at Frederik IVs lovgivning ikke begrænsede husbondens rettigheder tilstrækkeligt til at sikre bondens stilling på længere sigt.

73. ST nr. 288.

74. Forklaringens ordlyd findes ikke i registrantmaterialet, men svarer sandsynligvis til det missive af 29. juni 1703, som findes i kopi blandt dokumenterne til Lovrevisionskommissionen af 1711, Danske Kancelli A 142, læg 5, litra G.

„Mohr-sagen“: Forsøg på et overblik

Af Hans Henrik Bruun

Spørgsmålet om autenticiteten af minister O. C. Mohrs referat af 18. juli af sin samtale i Berlin med ambassadør Ritter har allerede flere gange været drøftet i »Historie« (X, 3, pp. 426–32 og 509–17; XI, 1, pp. 105–43). På baggrund af de vurderinger, som herunder er blevet foretaget af minister Mohrs handlinger, har universitetslektor, cand. scient. pol. Hans Henrik Bruun dog fundet det påkrævet at forsøge et samlet overblik over kildematerialet og den hidtidige debat. Hans konklusion er, at der ikke findes fornødne holdpunkter for at påstå, at 18. juli-referatet er en senere konstruktion. I tilknytning hertil drøfter forfatteren de særlige etiske problemer, der rejser sig for samtidshistorikere, og søger at formulere de krav, som samtidshistoriske fremstillinger i denne henseende bør opfylde.

Indledning

Er ikke alt væsentligt sagt i spørgsmålet om minister O. C. Mohrs version af begivenhedsforløbet ved indledningen af told- og møntunionsforhandlingerne mellem Danmark og Tyskland i juli 1940? Henrik S. Nissen har i sin disputats¹ i udstrakt grad anvendt Mohrs referater som kilder og søgt at legitimere denne anvendelse; omvendt er både referaterne og Nissens anvendelse af dem blevet kritiseret, dels af Viggo Sjøqvist², dels af Troels Fink³, der begge ligeledes har tilbagevist en bi-interveniens på Mohrs side⁴. Drøftelsen af det centrale kildekritiske spørgsmål: autenticiteten af Mohrs referat dateret 18. juli, og rigtigheden af hans forklaringer vedrørende dette referats behandling, optager allerede nu 67 tryksider. Når Troels Fink som sin hovedindvending mod både Hen-

Jeg skylder professor, dr. jur. Peter Germer tak for hans kommentarer til artiklens sidste afsnit.

1. Henrik S. Nissen: *1940. Studier i forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken* (1973); herefter forkortet: Nissen 1973.
2. Viggo Sjøqvist: *Erik Scavenius* (1973), Bd. II (herefter forkortet Sjøqvist 1973 a), pp. 94–95, 310–15 og, mere udførligt, *Minister Mohrs referater af samtalen med ambassadør Ritter den 18. juli 1940*, *Historie*, ny række X (1973), pp. 426–32 (herefter forkortet: Sjøqvist 1973 b).
3. Troels Fink, anmeldelse af Nissen 1973, *Historie*, ny række X (1973), pp. 509–17 (herefter forkortet: Fink 1973).
4. Jacob Pasternak: *Den halvrustne kildekritik*, *Historie*, ny række XI (1974), pp. 105–36 (herefter forkortet: Pasternak 1974). Kommentar hertil af Sjøqvist (ibid., pp. 137–41) og Troels Fink (ibid., pp. 142–43) (herefter forkortet Sjøqvist 1974, hhv. Fink 1974).

rik Nissen og Pasternak fastholder, at de skubber bipersonen Mohr for langt frem i forhold til hovedpersonen Scavenius⁵, må dette læses som en slet skjult opfordring til at afslutte diskussionen og vende sig fra bipersonen til hovedforløbet. Er en sådan opfordring ikke berettiget?

I én forstand må dette spørgsmål ubetinget besvares bekræftende. Spørgsmålet om sandhedsværdien af Mohrs referater forekommer mig kun at have ret beskeden betydning for vor bedømmelse af det overordnede begivenhedsforløb omkring told- og møntunionsforhandlingerne, der på nuværende tidspunkt må anses for ganske vel belyste. Set i dette perspektiv, der vel med Finks egen terminologi⁶ er den gode *historie-skrivnings*, var, er og bliver Mohr en biperson, hans referaters – og hans egen – skæbne en detaille.

Imidlertid kan der anlægges andre synspunkter, der fører til andre prioriteringer.

Det første synspunkt af denne art er det snævert kildekritiske, *historieforskningens* synsvinkel. Når bipersonen Mohr så stærkt har kunnet bemægtige sig opmærksomheden, skyldes det utvivlsomt, som også Fink er inde på⁷, at hans referater potentielt er en væsentlig kilde, hvis anvendelse på den anden side opkaster problemer af en så usædvanlig og kompliceret karakter, at de appellerer ikke blot til forskerens kildekritiske sans, men tillige til hans eventuelle detektiviske anlæg. I den hidtidige debat synes denne appel til en vis grad at være blevet overhørt: Pasternak støtter sig således åbenbart kun på det offentliggjorte materiale; Sjøqvist og Fink har tilsyneladende ikke kendskab til indholdet af Mohrs papirer i Rigsarkivet; og selv Nissen, der har gennemgået alt materiale, synes mig ikke at have blik for alle dets ejendommeligheder og muligheder. Allerede derfor kunne en undersøgelse med støtte i det samlede kildemateriale, publiceret som upubliceret, have en vis selvstændig interesse.

Imidlertid må, som vi har set, udbyttet for *historieskrivningen* af en sådan samlet undersøgelse antages at være ret beskedent. Der kræves derfor et alternativt overordnet relevanskriterium. Dette findes efter min mening i netop det element, hvis tilstedeværelse i debatten som nævnt beklages af visse af dens deltagere, nemlig i *personen* O. C. Mohr, eller mere præcist: i bedømmelsen af hans vederhæftighed. I den historiske sammenhæng, hvori Nissen placerer Mohr, er han klart en biperson, hvis

5. F i n k 1973, pp. 513–14 og 1974, pp. 143–44.

6. F i n k 1974, p. 143. Fink kritiserer sondringen i praksis mellem historieskrivning og historieforskning, men må dog vel kunne acceptere dens principielle mulighed.

7. F i n k 1973, pp. 513–14.

betydning næsten kun er indirekte, nemlig som en diskutabel kilde. Men det er historiens – og i særlig grad samtidshistoriens – problem, at en efter sin intention nok så nøgtern og distanceret bedømmelse af sådanne personers udsagn samtidig kan komme til at fungere som brændemærkning eller frifindelse af de pågældende i den relation, hvori de er hovedpersoner, nemlig i deres egen tilværelse. Således er det uden tvivl gået i det foreliggende tilfælde: konklusioner om »18. juli-referatet«⁸ autenticitet⁹ er samtidig konklusioner om minister Mohrs hæderlighed. Herved får det detektiviske aspekt i kildebehandlingen ny dybde og ny relevans: fra at være en fristelse, der må modstås, bliver det en forpligtelse, der må opfyldes: af hensyn til personen O. C. Mohr og hans omdømme må efterforskningen føres til bunds. Nærværende artikel skal, hvad dens titel søger at gøre klart, ses som et forsøg på at opfylde netop denne forpligtelse gennem en sammenfattende bedømmelse af det foreliggende materiale og de foreliggende argumenter; og denne konkrete undersøgelse leder over i en principiel diskussion af det problem, som er dens berettigelse, og som uden overdrivelse kan betegnes som *den samtidshistoriske kildekritiks etik*.

1. Den konkrete undersøgelse

Den overordnede problemstilling kan formuleres således: udformede minister O. C. Mohr »18. juli-referatet«¹⁰ ikke på den angivne dato, men som en senere konstruktion, formentlig i 1945–46¹¹ eller engang i foråret 1953?¹² Og var udstregningsnotatet¹³ derfor ukorrekt? Med andre

8. Det håndskrevne referat dateret 18. juli 1940, som Mohr hævder giver den korrekte version af hans samtale med ambassadør Ritter samme dag, og om hvilket hoveddiskussionen står, vil ndf. blive betegnet som »18. juli-referatet«. Det maskinskrevne referat dateret 19. juli 1940, som beror i udenrigsministeriet, og som efter Mohrs forklaring er resultatet af Scavenius' udstregninger og rettelser i 18. juli-referatet, vil blive betegnet som »19. juli-referatet«. Det notat, hvori Mohr forklarer, hvorledes Scavenius rettede 18. juli-referatet til, er ligeledes dateret 19. juli. For at undgå konfusion hos læseren vil dette notat ndf. blive betegnet som »udstregningsnotatet«.

9. Jfr. ndf., pp. 312–14.

10. Fotografisk gengivelse i O. C. Mohrs papirer i Rigsarkivet (arkivnr. 5972) (herefter betegnet: Mohr, RA), pk. C. Her mangler dog sidste side med Mohrs PS; et fuldstændigt, men fotografisk langt ringere optryk findes i Elklit m. fl. (udg.): *Tekster til historisk forskningsteknik* (1975). Afskrift Nissen 1973, pp. 456–63, samt i udenrigsministeriets (herefter i noter forkortet: UM) arkiv, j. nr. 99 F 3/36.

11. Jfr. Nissen 1973, p. 465.

12. Således Sjøqvist 1973 b, p. 432.

13. Afskrift i UM j. nr. 99 F 3/36; optrykt Sjøqvist 1974, pp. 140–41.

ord: er 18. juli-referatet autentisk, og er udstregningsnotatet korrekt¹⁴? En lidt nærmere præcisering og uddybning kan dog være nødvendig:

De omhandlede aktstykker har karakter af beretninger. Det er allerede ud fra kildekritiske synspunkter muligt og praktisk i den foreliggende sammenhæng at skelne mellem deres *autenticitet* og deres *sandhedsværdi*¹⁵. Det første begreb dækker spørgsmålet om, hvorvidt et bestemt dokument *er, hvad det giver sig ud for at være*, eller konkret: om dets forfatterangivelse, dato, beskrivelse af sin egen form («notat», »referat« el. lign.) osv. er korrekt. Det andet begreb refererer til *kildeværdien af dokumentets indhold*. De to kvaliteter er selvfølgelig meget nært forbundne på den måde, at den enes tilstedeværelse bestyrker formodningen om, at også den anden er til stede; men nogen nødvendig forbindelse er der ikke tale om: en autentisk beretning kan være aldeles usand; og omvendt kan det ikke af et dokument manglende autenticitet sluttes, at dets sandhedsværdi er tilsvarende ringe.

Ud fra det etiske synspunkt, som er det overordnede i denne artikel, er det også nyttigt at adskille autenticitets- fra sandhedsspørgsmålet. På den ene side er det en sørgeligt almindelig erfaring i historieskrivningen, at vidner, herunder forfattere til beretninger, er upålidelige. Men dette er som regel resultatet af ubevidst, og derfor principielt moralsk ubelastende, fordrejning, teleskopering af indtryk osv. For at en beretnings ringe *sandhedsværdi* («upålidelighed») skal kunne virke moralsk belastende på beretningens ophavsmand, vil der normalt kræves en bevidst fordrejende hensigt. Selv i tilfælde hvor en sådan hensigt må antages at kunne foreligge, vil der efter omstændighederne kunne blive indrømmet en ganske vid tolerance, f. eks. typisk i situationer, hvor den eventuelle fordrejning har en defensorisk funktion for ophavsmanden, men ikke fører til belastning af andre. Ikke mindst i forbindelse med bedømmelsen af versioner af begivenheder under besættelsen har en sådan tolerance ef-

14. De to spørgsmål besvares i realiteten, omend med blidere ordvalg, bekræftende af Sjøqvist 1973 a, p. 315 og 1973 b, p. 432; Pasternak 1974, p. 114, læser ham da også således. I svaret til Pasternak (Sjøqvist 1974, pp. 137-41) skærpes tonen mærkbart, og anklagen generaliseres, samtidig med at den i sin kerne opretholdes usvækket. Fink 1973, p. 514, taler om Mohrs notaters svaghed som kildemateriale og finder hele sagen »mystisk«; men hverken direkte eller indirekte fremsætter han tilsvarende beskyldninger mod Mohr; denne linie fastholdes i replikken, 1974, pp. 142-43.

15. Termen autenticitet er overtaget fra H. P. Clausen: *Hvad er historie?* (1963), p. 67, hvor også begrebets indhold drøftes. Begrebet sandhed skal naturligvis ikke forstås absolut, men under automatisk indfortolkning af den ufuldstændighed og selektivitet («subjektivitet» om man vil), der kendetegner enhver beretning.

terhånden udviklet sig. Omvendt vil dokumenters manglende *autenticitet* normalt tages som tilstrækkelig basis for en moralsk belastning af ophavsmanden, der jo »må have vidst«, at datoen, overskriften, underskriften osv. var forkert¹⁶.

Disse overvejelser er ikke uden betydning for den foreliggende problemformulering. Hvad angår 18. juli-referatet, er historieforskningens sædvanlige hovedspørgsmål, sandhedsspørgsmålet, det, der først er blevet stillet. De tvivl om referatets sandhedsværdi, som eventuelt kunne rejses, må formodes i det væsentlige at være moralsk ubelastende for ophavsmanden. Imidlertid rejser bedømmelsen af referatets sandhedsværdi også spørgsmålet om dets autenticitet. Dette er blevet anset for anderledes afgørende i moralsk henseende, dels som følge af den nævnte almindelige hovedregel, og dels fordi det involverer en anden person, Scavenius, der hævdes at have foretaget omfattende udstregninger, med politisk hensigt, i Mohrs referat. Det er derfor rimeligt, at det ved en moralsk vurdering er dette aktstykkets *autenticitet*, der står i forgrunden, idet dog referatets sandhedsværdi selvfølgelig ikke er uden betydning for bedømmelsen af autenticiteten¹⁷.

Udstregningsnotatet giver en beretning om, hvorfor 18. juli-referatet ser ud, som det gør, og er, forsåvidt denne beretning er sand, en støtte for en positiv konklusion med hensyn til dette referats autenticitet. Det er således notatets *sandhedsværdi*, der er det afgørende ved belysningen af det moralske spørgsmål, der kan rejses i forbindelse med 18. juli-referatets autenticitet. Også i en anden henseende er det spørgsmålet om udstregningsnotatets sandhed, der er det afgørende: det er nemlig næppe tænkeligt, at notatet kan være forkert på væsentlige punkter, uden at det må tilskrives en *hensigt* hos forfatteren om at føre eftertiden bag lyset; og da denne hensigt manifesterer sig i en beretning, der inkriminerer en anden, nemlig Scavenius, må den som nævnt betragtes som moralsk belastende for Mohr.

16. Også denne hovedregel tillader dog undtagelser. Dels kan den manglende autenticitet selvfølgelig nu og da skyldes ægte fejltagelser; og selv hvor dette ikke er tilfældet, kan det belastende moment være svækket afgørende, nemlig i tilfælde, hvor et dokument, der indeholder en beretning, ganske vist er en senere konstruktion, men hvor denne konstruktions resultat *svarer til* det oprindelige, autentiske dokument på alle andre måder. Vel er det foreliggende dokument ikke autentisk, men der *har* foreligget et i indhold og form tilsvarende aktstykke, der *var* autentisk. Man kunne i dette tilfælde, for kortheds skyld, tale om »afledet autenticitet«.

17. Har Mohr refereret en samtale ukorrekt, vil hans motiv til, når referatet anfægtes, at konstruere et »original« referat som støtte for sin version være stærkere.

Det forekommer ikke betænkeligt at gå ud fra, at 18. juli-referatets autenticitet implicerer udstregningsnotatets sandhed, og omvendt¹⁸. Man må dog indrømme 18. juli-referatet en vis prioritet ved behandlingen, idet udstregningsnotatets sandhedsværdi i det væsentlige afhænger af afgørelsen af 18. juli-referatets autenticitet.

De momenter, der må tages i betragtning ved bedømmelsen, kan groft opdeles i tre grupper: de pågældende aktstykkers, her først og fremmest 18. juli-referatets, *tilstand* og udformning (afsnit 1.1.); aktstykkernes *indhold* og deres forlidelighed med andre kilder (afsnit 1.2.); og den bredere *sammenhæng* hvori aktstykkerne må betragtes og bedømmes, herunder hvorledes de, og andet relevant kildemateriale, er blevet kendt for os og nu foreligger (afsnit 1.3.). Ved afgørelsen af autenticitetsspørgsmålet har især den første og den tredje gruppe betydning, men også materialet i den anden gruppe kan dog her være af interesse.

1.1. *Aktstykkernes tilstand*

Spørgsmålet om 18. juli-referatets tilstand og udformning har beskæftiget de hidtidige kommentatorer mindre, end man på forhånd kunne vente i betragtning af, at dets besvarelse efter omstændighederne ville kunne føre til en endelig positiv (men derimod næppe nogen endelig negativ) konklusion med hensyn til det centrale spørgsmål, nemlig om der er tale om et falsum. En del af forklaringen på denne negligering ligger uden tvivl deri, at originalen til referatet ikke eksisterer mere, og at vi kun besidder fotografier deraf. Men dels har flere deltagere i debatten tidligere haft adgang til at undersøge originaldokumentet; og dels er de – klare og skarpe – fotografiers værdi ved den »tekniske« bedømmelse af dokumentet større, end f. eks. Sjøqvist synes at antage¹⁹.

Referatet, der er skrevet med blyant, er utvivlsomt *skrevet* af Mohr. Det fremtræder som en »grundtekst«, der er ret let at udskille på grundlag af bogstavstørrelse og linieafstand, og en række ændringer i form af udviskninger, tilføjelser og stregninger (over-, under- og indstregning). Udviskningen af dele af grundteksten og den indføjelse af ændringer, der ofte er forbundet dermed, er åbenbart i mange tilfælde foretaget, efter at grundteksten var færdigt nedskrevet²⁰. Disse rettelser kan dog i prin-

18. I sidste henseende dog således, at 18. juli-referatet eventuelt kun er *afledet* autentisk.

19. Sjøqvist 1974, p. 138. Der er ikke tale om en fotokopi i gængs forstand, men om en egentlig affotografering til dokumentarisk brug, foretaget af Rigsarkivets fotograf, jfr. ndf., p. 347.

20. Jfr. at der optræder »bare pletter« som følge af udviskninger, og sammentrængninger af tilføjelser for at få dem til at passe med den oprindelige linieafstand.

cippet udmærket være resultatet af en gennemretning af et første udkast til referat og således alligevel datere sig fra den originale udarbejdelse²¹. Det må dog indrømmes, at nogle af tilføjelserne i dokumentet synes at være gjort med kraftigere blyant og med en anden skriftføring, hvad der kunne indicere et senere tidspunkt for indføjningen; men der er her tale om detaljer, der ikke lader sig substantiere på grundlag selv af den gode fotografiske gengivelse. I hvert fald *datoen* og muligvis også *signaturen* synes at være skrevet oven på en udviskning; men heller ikke her forekommer det muligt at udlede noget med hensyn til tidspunktet for en eventuel rettelse.

Udstregningerne angives af Mohr at være foretaget af Scavenius. Det således *udstregede* er tillige *understreget* og om disse understregninger forklarer Mohr²², at han selv har tilføjet dem (med rødt) for at lette opgaven for den stenograf, der i udenrigsministeriets arkiv i 1965 afskrev referatet. Mens det forekommer ubetænkeligt uden videre at acceptere Mohrs forklaring på dette sidste punkt²³, er det første, påstanden om Scavenius' udstregning, centralt for hele den foreliggende fremstilling. Af fotografierne af dokumentet lader der sig imidlertid intet sikkert udlede om rigtigheden af Mohrs påstand. Stregerne kan i sig selv være Scavenius', Mohrs eller trediemands²⁴.

Et punkt af en vis interesse er den *retskrivning*, der anvendes i referatet. Grundteksten benytter overalt den gamle retskrivning. Derimod findes der i de tilskrevne dele enkelte afvigelser fra denne retskrivning til fordel for den nye²⁵. Dette synes at tillade en ret nøjagtig datering af i hvert fald disse indskud. Den nye retskrivning indførtes i Danmark i foråret 1948. Før dette tidspunkt er der intet, der tyder på, at Mohr har anvendt de nye regler. Blandt Mohrs efterladte papirer findes der derimod et notat fra hans hånd dateret 22. januar 1949, der helt igennem

21. At der overhovedet er tale om udviskninger, er ikke i sig selv inkriminerende: Mohr rettede ofte sine blyantkoncepter til på denne måde.

22. Brev til Nissen af 19. september 1966 (Mohr, RA). Denne forklaring må formentlig også dække de lodrette indstregninger, der svarer til understregningerne.

23. Den pågældende stenograf har i en samtale med forf. beklaget, at hun ikke mere erindrede noget væsentligt om referatets ydre form.

24. Således også Sjøqvist 1974, p. 138 og Fink 1973, p. 514.

25. »genmæle« for »Genmæle« (referatets p. 4) og »genstand« for »Genstand« (referatets p. 3). Referatets p. 2 er »Forvejen« muligvis rettet fra »forvejen«. Eventuelle rettelser fra »ville« til »vilde« (referatets pp. 2 og 3) er næppe af interesse her, idet fejlskrivninger af modalverberne selv under den gamle retskrivning var langt mindre usædvanlige end fejltagelser med hensyn til begyndelsesbogstaver i så utvetydige substantiver som de to omhandlede.

følger den nye retskrivning²⁶. Vi må heraf kunne fastslå, at de nævnte indskud i ny retskrivning næppe er resultatet af en ren tilfældighed, og at de er udfærdiget senere end foråret 1948. Nogen entydig terminus ad quem lader sig derimod ikke sætte²⁷.

Et sidste moment, der har fået øget vægt i den seneste fase af debatten, er *kvaliteten af det papir, som 18. juli-referatet er skrevet på*. Her er naturligvis kun de kommentatorer, der har haft det originale dokument i hænde, i stand til at yde bidrag af værdi. Nissen angiver²⁸, at han underkastede 18. juli-referatets papirkvalitet en skønsmæssig analyse²⁹, der som resultat havde, at kvaliteten var *forskellig* fra kvaliteten af papiret i de originaldokumenter, der af Mohr var blevet dateret til 1945–46. Sjøqvist nævner sagen i et notat, dateret 14. juli 1971 og lagt på udenrigsministeriets akter angiveligt som reaktion på Nissens nævnte påstand. I dette notat anfører han, at »næsten alle [Mohrs notater] . . . var skrevet på det dårlige, grågule foliopapir, der benyttedes i udenrigstjenesten i besættelsens sidste år«³⁰; udadtil kommer han først ind på spørgsmålet i 1974 i sit svar til Pasternak, hvor han mere direkte erklærer, at *18. juli-referatet* var skrevet på det omtalte grågule papir fra besættelsens slutning³¹.

Holder denne påstand, er der naturligvis tale om en endelig afkræftelse af 18. juli-referatets autenticitet³². Imidlertid er Sjøqvists position for mig at se behæftet med forskellige svagheder:

Som Sjøqvist selv anfører³³, er corpus delicti destrueret, og en udta-

26. Mohr, RA.

27. Givet er det, at den nye praksis ikke satte sig varige spor (mundtlig meddelelse til forf. fra minister Mohrs enke, der overhovedet kun erindrer breve fra Mohr med gammel retskrivning; således også alle efterladte notater af Mohr fra 1960'erne).

28. 1973, p585n5.

29. Denne omfattede dels papirets sværhedsgrad, dels dets farve (brev fra Nissen til forf. af 28. nov. 1974).

30. UM j. nr. 99 F 3/36.

31. Sjøqvist 1974, p. 138.

32. Omvendt er denne autenticitet naturligvis ikke bevist, selv om påstanden falder, ja selv ikke, hvis det godtgjordes, at det anvendte papir kun var fremstillet indtil 1940: papir kan gemmes. Man kunne tænke sig, at en eventuel dårlig papirkvalitet i 18. juli-referatet skyldtes, at Mohr havde brugt kladdepapir fra gesandtskabet i Berlin (en i og for sig sandsynlig antagelse, da referatet skrives, før Mohr melder sig tilbage i udenrigsministeriet), og at dette papir var lokalt anskaffet og af ringere kvalitet end det danske, jfr. at Tyskland på dette tidspunkt i snart et år havde været et land i krig. Stikprøver i gesandtskabsarkivet for denne periode synes dog at vise, at man også i Berlin brugte det gode gule konceptpapir.

33. 1974, pp. 137–38.

lelse derom forsåvidt umulig at substantiere, hvad der i sig selv maner til stor forsigtighed; og denne advarsel bestyrkes af andre forhold.

For det første er som nævnt en anden forsker kommet til det modsatte resultat³⁴: i mangel af det originale dokument står påstand således mod påstand. Skulle man overhovedet forsøge at konkludere til fordel for den ene snarere end for den anden, måtte det snarest blive til fordel for Nissen, der i modsætning til Sjøqvist kan støtte sit udsagn på en undersøgelse af papiret med netop det sigte at afgøre 18. juli-referatets autenticitet, mens Sjøqvist kun kan referere til en generel bedømmelse af et større materiale.

Hertil kommer for det andet, at Sjøqvist selv har lagt så liden vægt på sin iagttagelse, som tilfældet er. Ikke alene undlader han indtil 1974 at imødegå Nissens påstand om 18. juli-referatets papirkvalitet, privat eller offentligt, skønt han er opmærksom på netop denne alvorlige diskrepans mellem deres iagttagelser; men han har tillige så liden tiltro til sin iagttagelses bærekraft, at han end ikke lader den modificere sin egen hypotese, hvorefter Mohr skulle have udarbejdet dokumentet omkring marts 1953³⁵.

Det forekommer mig på dette grundlag ikke muligt at afgøre modstriden mellem Sjøqvist og Nissen til Sjøqvists fordel, og derfor heller ikke at antage, at dennes iagttagelse kan betragtes som fældende bevis for, at 18. juli-referatet *ikke* er autentisk. Den »tekniske« undersøgelse kan efter min mening heller ikke i andre henseender siges at have bragt momenter frem, der afgørende taler mod autenticiteten af dokumentet som helhed³⁶; den har på den anden side med stor sikkerhed vist, at enkelte dele af referatet er tilføjet væsentligt senere end det tidspunkt, der er angivet som referatets generelle datering.

1.2. Aktstykkernes indhold

Vender man sig herefter til indholdet af de omstridte referater, er det

34. Modsigelsen er ikke direkte, bl. a. fordi Nissen ikke har kendt Sjøqvists påstand; men hvor Nissen konkluderer, at 18. juli-referatet er forskelligt fra de øvrige (ganske talrige) referater dateret 1945–46, hævder Sjøqvist, at næsten alle referater, *derunder* 18. juli-referatet, var skrevet på det dårlige papir.

35. Sjøqvist 1973 b, p. 432. Sandsynligheden, for at Mohr på dette tidspunkt ville benytte det dårlige papir, må betragtes som rent teoretisk i betragtning af, at det gode gule konceptpapir da atter havde været i brug i en række år.

36. For en ordens skyld skal det anføres, at der findes endnu et levende vidne, hvis udsagn efter omstændighederne ville kunne være aldeles afgørende, nemlig den stenograf, der i sin tid skrev 19. juli-referatet rent. Den pågældende, frk. Bodil Tybjerg (skrivemærke »BT«), har dog i et brev af 22. januar 1975 til forf. beklaget, at hun ikke kan bidrage til sagens opklaring.

som nævnt især spørgsmålet om disses *sandhedsværdi*, der herigennem belyses, og dette spørgsmål må, som vi så, i den foreliggende sammenhæng først og fremmest stilles til udstrekningsnotatet.

Dette notat angiver at referere³⁷ begivenhedsforløbet, da Mohr, nys hjemkommen fra Berlin, aflægger rapport til Scavenius om rejsens forløb. Lader man detaillerne og de mere u håndgribelige momenter, der ikke er tilgængelige for direkte afprøvning mod andet materiale³⁸, ligge, kan man udskille følgende punkter af betydning: Det hævdes indledningsvis, at Scavenius kritiserede dels Mohrs forbehold under samtalen med Ritter, og dels hans forslag om til indledning at benytte det dansk-tyske regeringsudvalg som forum for drøftelser med tyskerne; derimod skal Scavenius klart have billiget Mohrs understregning af det ønskelige i at få en kontakt i stand mellem Danmark og Tyskland om disse spørgsmål, før man fra tysk side lagde sig fast på bestemte planer.

Væsentligst er dog naturligvis Mohrs påstand i notatet om, at Scavenius, der ønskede et referat af samtalen med Ritter til brug under ministermødet samme dag, ikke fandt Mohrs allerede nedskrevne, udførlige referat (18. juli-referatet) egnet til dette formål, men underkastede det en hårdhændet udstregning. Denne udstregning skal ifølge notatet først og fremmest have ramt Mohrs *forbehold* over for Ritter; specielt nævnes her Mohrs understregning af, at han kun kunne tale på grundlag af sin egen ministers indstilling. Herudover kan Scavenius' udstregninger efter sammenhængen i udstrekningsnotatet have ramt visse detaljerede eller specielle dele af 18. juli-referatet samt omtalen af en bemærkning fra Ritters side om, at denne håber, at Mohrs fortolkning af Scavenius' erklæring af 8. juli »vil vise sig rigtig«³⁹.

Rigtigheden af udstrekningsnotatets version på de nævnte punkter skal naturligvis kunne eftervises på originalen af 18. juli-referatet dels betragtet alene, dels betragtet i sammenhæng med det referat, som ifølge Mohrs beretning blev *resultatet* af Scavenius' udstregninger, altså 19. juli-

37. I det følgende vil der – som hos tidligere debattører – optræde formuleringer, der i sig selv kan læses som indebærende en *accept* af Mohrs forklaringer; anvendelsen af sådanne udtryk skal dog alene ses som begrundet i ønsket om at undgå for mange hypotetiske konjunktiver, »angiveligheder« osv.

38. Således f. eks. spørgsmålet om sandsynligheden for, at Scavenius (og Mohr) skulle have handlet som i notatet hævdede; se om bedømmelsen af Scavenius' handlemåde ndf. pp. 348–49.

39. Mohr gør ifølge notatet Scavenius opmærksom på, at denne passus viser, at Ritter har opfattet Mohrs forbehold. Stryges forbeholdene, synes det derfor mest nærliggende også at stryge Ritters udtalelse.

referatet⁴⁰. Lad os derfor se, om en sådan undersøgelse støtter Mohrs version:

1.2.1. *Udstregningerne i 18. juli-referatet.* Af udstregningerne i 18. juli-referatet^{40a} kan langt de fleste siges umiddelbart at falde inden for de rammer, som Mohrs forklaring afstikker. Nogle udstregninger rammer således afsnit eller sætninger, der i den givne sammenhæng må betragtes som mindre væsentlige detaljer⁴¹. I en række andre tilfælde rammer udstregningerne tydeligvis Mohrs forbehold over for Ritter: dels hans generelle tøven over for de tyske tanker⁴², dels mere specielt hans forsøg på at understrege, at hans udtalelser kun kan gengive Scavenius' personlige opfattelse og derfor formelt set ikke kan være autoritative⁴³. Også det forbehold, som Ritter som nævnt giver til kende med hensyn til den danske regerings evne og vilje til at leve op til 8. juli-erklæringen, er strøget⁴⁴.

Af udstregninger, der *ikke* umiddelbart lader sig forklare, finder man for mig at se kun een, nemlig den der rammer følgende lange passus:

»Spørgsmålet om drøftelser allerede nu var betydningsfuldt, fordi der netop nu blev udarbejdet planer for det fremtidige økonomiske samarbejde med de forskellige europæiske lande, og det ville derfor snart blive aktuelt. Havde den danske udenrigsminister gjort sig særlige tanker, når han i erklæringen talte om Danmarks opgave med hensyn til at finde sin plads i samarbejde med Tyskland? Jeg svarede Ritter, at jeg ikke havde kendskab til »særlige tanker« hos min minister, men jeg ville formode, at han i alt fald næppe havde tænkt sig, at man i Tyskland udarbejdede planer, der også tog sigte på vore forhold, uden at vi i forvejen havde fået lejlighed til at gøre vore synspunkter gældende.«⁴⁵

40. UM j. nr. ad 64 Dan 80 a/5 (»fra Direns Skrivebord« – det drejer sig om en mappe med fortrolige papirer opbevaret af skiftende direktører i et særligt pengeskab); optrykt flere gange, senest hos P a s t e r n a k 1974, pp. 125–26.
- 40a. Referencerne ndf., der er indsat for at muliggøre detaljeret kontrol og kort citat, er til Nissens genoptryk, N i s s e n 1973, pp. 456–63, der er det eneste sted, hvor referatet er aftrykt i den originale version. Skønt både dette forhold og den synoptiske sammenstilling gør Nissens version yderst nyttig, er den dog desværre ikke fri for fejl. Den væsentligste af disse skal korrigeres her: p. 461 skal i slutningen af andet afsnit (fra »men tilføjede« til »nuværende«) *kursiveres*.
41. Således for mig at se udstregningerne N i s s e n 1973, pp. 456, 460–61 (»det var ... glemt«) og måske også Mohrs PS, pp. 462–63.
42. Således ibid., pp. 457–58 (»Men var ... krigen varede?«), 460, 461, 462 (»Planerne ... næppe virke fristende«).
43. Her først og fremmest ibid., pp. 457 og 462 (»Jeg indskrænkede mig ... til drøftelser«); jfr. ligeledes f. eks. pp. 458 (»Jeg svarede Ritter ... min minister«) og 459.
44. Ibid., p. 462.
45. Ibid., p. 458. (Retskrivningen moderniseret her, og hvor det i det følgende er nødvendigt).

Det kan ved første øjekast synes vanskeligt at finde Scavenius' motivering for at stryge dette afsnit, der refererer en utvetydig tysk opfordring til Danmark om at fortolke erklæringen af 8. juli i samarbejdsvillig retning, og en dansk understregning af det ønskelige i hurtige drøftelser – et punkt, hvor Scavenius jo netop havde været *tilfreds* med Mohrs holdning⁴⁶.

To ting må dog her fastholdes. For det første indleder Mohr sit svar med et typisk forbehold, som Scavenius kan have god grund til at slette. Og for det andet forsvinder ønsket om hurtigt at kunne gøre de danske synspunkter gældende ikke ud af referatet: det fastholdes tværtimod i den umiddelbart efterfølgende sætning, der ikke udstreges, og også her fremstår det som en dansk fortolkning af 8. juli-erklæringen, ja måske endda mere positivt end i det udstregede⁴⁷.

Som en parallel til ovenstående undersøgelse kan man herefter spørge, om udstregningerne *går uden om* punkter, som man naturligt skulle have forventet, at de ville omfatte. Dette synes i det store og hele ikke at have været tilfældet: 19. juli-referatet svarer godt til de intentioner, som Scavenius ifølge Mohrs beretning havde med sine korrektioner.

Sjøqvist hæfter sig dog ved, at 19. juli-referatet fastholder Mohrs anbefaling af at inddrage regeringsudvalget i forhandlingerne⁴⁸. Ifølge Mohrs egen beretning skulle Scavenius have kritiseret ham for denne udtalelse; hvorfor da ikke slette den i den korrigerede version^{48a}? Ved besvarelsen af dette spørgsmål må man imidlertid holde sig for øje, hvad samtalen mellem Mohr og Ritter rent praktisk var mundet ud i: Ritter havde erklæret sig *enig* med Mohr i, at drøftelserne burde begynde i regeringsudvalget; han ville (implicit: derfor) nu tale med den tyske formand for regeringsudvalget og med sine foresatte; og han forudså, at der fra tysk side derefter ville blive rettet en opfordring til Danmark om at sende repræsentanter – præsumptivt: de af Mohr nævnte, dvs. personer på regeringsudvalgsplan – til Berlin. Det måtte med andre ord antages, at tyskerne nu var ved at planlægge deres udspil ud fra den formodning, at danskerne ønskede, at den første kontakt skulle finde sted på regeringsudvalgsniveau; og ønskede Scavenius en anden løsning, måtte

46. Dette synspunkt forfægtes af Sjøqvist 1973 b, p. 429.

47. Mohr har netop af Ritter fået at vide, at man i Tyskland er i fuld gang med at lave planer for det økonomiske samarbejde mellem de europæiske lande; den citerede, udstregede passus omfatter hans umiddelbare, og derfor måske svagt prikne, reaktion herpå. De senere formuleringer forekommer mere konstruktive.

48. Nissen 1973, pp. 459–60.

48a. Sjøqvist 1973 b, p. 429.

der et – hurtigt – dansk initiativ til, og dette måtte begrundes med, at tyskerne foreløbig havde fået et forkert indtryk af den danske holdning. I en sådan sammenhæng forekommer det netop nødvendigt i referatet at *fastholde* de kritisable udtalelser fra Mohrs side⁴⁹.

Sjøqvist har videre undret sig over, hvorfor Scavenius ikke strøg Mohrs bemærkning om, at han ikke havde drøftet spørgsmålet om tidspunktet for Danmarks optagelse af forhandlinger med Tyskland med sin minister, da denne bemærkning dog vidnede om, at der på et afgørende punkt mellem minister og direktør var en mangel på kontakt, som efter Sjøqvists opfattelse måtte opfattes som kompromitterende for begge parter⁵⁰. Spørgsmålet løser sig imidlertid ved en betragtning af originalteksten: det fremgår heraf, at den pågældende sætning *har* været understreget, men at stregen er blevet svækket, sandsynligvis som følge af senere udviskninger; muligvis af denne grund er sætningen ikke blevet *understreget* af Mohr som anvisning til udenrigsministeriets stenograf om at markere sætningen som »udstreget« i udenrigsministeriets afskrift af 18. juli-referatet. Dette forklarer også, hvorfor sætningen er fjernet i 19. juli-referatet⁵¹.

1.2.2. *Omskrivningerne.* Hidtil har vi undersøgt, hvorvidt udstrekningsnotatets angivelse af Scavenius' formål med rettelserne er overensstemmende med de faktiske udstregninger i 18. juli-referatet. Tilbage står en yderligere prøve, nemlig om det ikke-udstregede i 18. juli-referatet svarer til den renskrift heraf, som 19. juli-referatet ifølge Mohrs forklaring udgør.

Det kan være nyttigt indledningsvis at præcisere, på hvilken måde denne sidste undersøgelse har betydning i den foreliggende sammen-

49. En indirekte støtte for denne tolkning får man af en kopi af 19. juli-referatet, der efter al sandsynlighed sammen med originalen har været medbragt til ministermødet den 19. juli af Scavenius (UM j. nr. ad 64 Dan 80 a/5). Her er sætningen »Drøftelserne ... regeringsudvalget« understreget i hånden, og i marginen er der tilføjet et »ja« i en skrift, der synes at være Scavenius' (i dens »emfatiske« form). Da referatet jo i sin helhed var godkendt af Scavenius, synes denne understregning netop at kunne have den ekstra funktion at fremhæve et punkt, der skal tages op på ministermødet.

50. Sjøqvist 1973 b, p. 429.

51. Sjøqvist skriver (1974, p. 139) at han bevidst har set bort fra 19. juli-referatet. Det havde ellers været nyttigt og naturligt, om han havde inddraget det i sine overvejelser, da sætningens fravær i så fald måske havde vakt hans nysgerrighed og sået tvivl med hensyn til holdbarheden af hans indvending. I øvrigt kan man snarere spørge, hvorfor Scavenius skulle stryge sætningen, når han kunne acceptere, at den i sin essens indgik i Gråbogen om told- og møntunionsforhandlingerne et lille år senere, jfr. ndf., pp. 332–33.

hæng. Udstregningsnotatet taler om, at Scavenius stregede forskellige dele af Mohrs 18. juli-referat ud, og at han derefter meddelte Mohr, at han »ville lade det forkortede referat renskrive, forelægge det i ministermødet og henlægge det på akterne«. Hvor store skal afvigelserne være mellem 18. juli-referatets ikke-udstregede dele og det 19. juli-referat, der blev resultatet af renskrivningen, før vi må sige, at udstregningsnotatets sandhedsværdi, og dermed implicit 18. juli-referatets autenticitet, på dette punkt er væsentligt antastet?

For Sjøqvist synes der ikke at være nogen tvivl: i 19. juli-referatet findes der tekstsomskrivninger i forhold til 18. juli-referatet, og dette forhold er i sig selv en tilstrækkelig begrundelse for, at Mohrs forklaring må forkastes. Hertil kommer, at det nærmere indhold af visse af omskrivningerne ifølge Sjøqvist gør »nedskæringsteorien« uacceptabel⁵².

Lader vi foreløbig det sidste, specielle punkt ligge⁵³, må jeg om Sjøqvists generelle begrundelse sige, at den forekommer urimeligt restriktiv ikke blot i forhold til udstregningsnotatets ordlyd, men allerede konfronteret med almindelig common sense. Enhver kan ved at læse de ikke-udstregede dele af 18. juli-referatet se, at der heraf ikke uden en vis redaktionel indsats lader sig fremstille et referat, der er egnet til forelæggelse i ministermøde. For at kunne hævde, at allerede forekomsten af tekstsomskrivninger motiveret af en sådan »teknisk« redaktion i sig selv begrunder en forkastelse af Mohrs version af begivenhederne i udstregningsnotatet, må det kræves, at dettes formulering direkte udelukker muligheden for enhver tekstsomskrivning, selv af denne »tekniske« karakter. Vi leder imidlertid forgæves efter sådanne præskriptive formuleringer i notatet. Den ovenfor citerede sætning derfra kan tværtimod for mig at se ved en naturlig læsning kun støtte en formodning om, at Scavenius ønskede at lade referatet omskrive, så det fremstod *uden de dele, som han selv havde udstreget*, men ikke nødvendigvis i øvrigt totalt uændret. Og selv over for afvigende læsninger af den pågældende sætning må det mere generelt kunne fastholdes, at det ville være urimeligt at forudsætte, at Mohrs udstregningsnotat var præget af en så klinisk renhed i udtrykket, at hans hæderlighed skulle kunne anfægtes på grundlag af en sætning som denne og imod al jævn fornuft.

Der må derfor efter min mening sondres mellem »tekniske« og andre tekstsomskrivninger fra 18. til 19. juli-referatet. Men man kan da spørge, om alle »ikke-tekniske«, substantielle ændringer eo ipso bør anses som tilstrækkelig grund til at anfægte udstregningsnotatet.

52. Således Sjøqvist 1973 b, pp. 428–29 og 1974, p. 137.

53. Se herom ndf., pp. 323–25.

Heller ikke dette spørgsmål kan efter min mening besvares klart bekræftende. Man må huske, at den form for redaktionelt arbejde, som referatet altså under alle omstændigheder har krævet, i udenrigsministeriet (som vel overhovedet inden for administrationen) ikke udføres af steno-grafer, men af sagsbehandlere. Det er videre klart, at den pågældende sagsbehandler⁵⁴ derfor må have givet sin version af referatet til steno-grafen enten ved mundtligt diktat eller i form af et nyt koncept, begge naturligvis på basis af 18. juli-referatet med udstregninger. Der må altså have været en »mellemfase« i formuleringen mellem 18. juli-referatet med udstregninger og 19. juli-referatet. Det vil ikke være unaturligt at antage, at der i dette mellemliggende stadium kan have fundet tekst-omskrivninger sted også udover de rent tekniske, så meget mere som grundteksten i 18. juli-referatet kun har en kladdes form og flere steder ligefrem opfordrer til stilistisk afpudsning. For enhver, der selv har prøvet at koncipere referater på denne måde og ved, hvor let sådanne ændringer kan komme ind i teksten, ikke mindst ved mundtligt diktat, vil denne hypotese endda forekomme yderst rimelig.

For at de substantielle tekstomskrivninger skal invalidere Mohrs forklaring, må det derfor kræves, at de *efter deres indhold* er af en sådan art, at de ikke kan passe sammen med Mohrs forklaringer i udstregnings-notatet.

Sammenligner man de to versioner, kan man først udskille en lang række tekstændringer, der åbenbart er af rent »teknisk« art⁵⁵. Hertil følger sig visse, ofte ret omfattende, omskrivninger, der tilsyneladende er substantielle, men som ved nærmere analyse viser sig allerede at kunne finde deres forklaring i nødvendigheden af at omredigere teksten, efter at Scavenius havde foretaget udstregningerne.

Det vigtigste eksempel herpå forekommer mig at være den af tidligere deltagere i debatten udførligt drøftede diskrepans mellem 18. juli-referatets »Det ville være en nærliggende logisk slutning, at en drøftelse ville være af interesse« og 19. juli-referatets mere positive »Danmark ville være stærkt interesseret i en sådan drøftelse«⁵⁶. 18. juli-referatets »logiske slutning« var en slutning fra Mohrs formodning om, at Scavenius næppe havde tænkt sig, at man i Tyskland ville udarbejde planer vedrørende samarbejdet med Danmark, uden at Danmark forinden fik lov

54. Spørgsmålet om, hvem der har foretaget det pågældende redaktionsarbejde, behandles ndf., pp. 326–27.

55. Sproglige og grammatiske korrektioner, tydeliggørelse af referencer o. l.

56. Jfr. Sjøqvist 1973 b, p. 430, Pasternak 1974, pp. 117–18 og replik fra Sjøqvist, 1974, p. 139.

til at ytre sig. Denne formodning, og oplysningen om, at de tyske planer var under udarbejdelse, slettes som nævnt af Scavenius⁵⁷, og en »slutning« ville derfor hænge i luften uden præmisser. Det er på den anden side ikke svært at se, at Scavenius kan have haft interesse i, at *indholdet* af »slutningen«, nemlig det danske ønske om at blive taget med på råd i tide, fastholdtes i referatet til ministermødet. Med andre ord: sætningen skal ikke stryges, men den må nødvendigvis omformes^{58, 59}.

Man kan videre udskille en særlig gruppe tekstomskrivninger, der synes at kunne finde deres forklaring i Scavenius' udstregning af Ritters meddelelse om, at *generelle* tyske planer for samarbejdet i Europa var under udarbejdelse; tekstomskrivningerne får her den funktion at fjerne referencerne til sådanne planer, så man ikke synes at stå over for tysk diktat *specielt* over for Danmark⁶⁰.

Tilbage står da en del omskrivninger, der ikke alene kan forklares med omskrivnings»tekniske« hensyn eller ud fra den almindeligt konstaterede tendens, som ifølge udstrekningsnotatet prægede Scavenius' udstregninger i Mohrs oprindelige koncept. Nogle af disse kan ses som rene stilrettelser⁶¹, eller som begrundet i praktiske hensyn⁶². Men enkelte punkter lader sig ikke således reducere. Når f. eks. 19. juli-referat taler om, at Mohr »motiverede [sit] besøg med det gamle bekendtskab og med, »at [Ritter] – såvidt [Mohr] havde forstået – nu svævede over vandene på det handelspolitiske område«, mens 18. juli-referatet taler om, at »motivet til det påtænkte besøg kun havde været gammelt bekendtskab«⁶³, er det ganske vist klart, at en redaktionel ændring under alle omstændigheder var påkrævet, eftersom 19. juli-referatet i øv-

57. Jfr. ovf., pp. 319–20.

58. Det må dog erkendes, at der ved denne udformning sker en selvstændig styrkelse, men kun for så vidt som ordet »stærkt« indføjles før »interesseret«. Tilsvarende verbale forstærkelser findes andre steder (Nissen 1973, p. 457 (»meget afgørende« for »afgørende«, »ikke kunne være nogen tvivl« for »ikke kunne være tvivl«)). Overførelsen af anførselstegnene fra »betydningsfulde« til »erklæringen« (ibid., p. 462) har muligvis samme baggrund; den kan dog også være rent stilistisk.

59. Andre eksempler på »camouflerede« tekniske ændringer er for mig at se »tilkendegivelser« ændret til »tilkendegivelsen« (ændringen ikke registreret af Nissen, 1973, p. 459) og bortfaldet af sætningen »Jeg måtte vel kunne hjælpe ham med fortolkningen« (ibid., p. 457).

60. Således ibid., pp. 460, 461.

61. F. eks. ændringen ibid., p. 459 (»kunne tiltræde« til »gav mig ret i«). Herhen hører vel også strygningen af gentagelser i referatet med hensyn til den danske interesse i, at ideerne stadig skulle kunne ændres ved en drøftelse (ibid.).

62. Således vel medtagelsen af det – oprindeligt udstregede – indledende afsnit, der har rent introducerende karakter.

63. Ibid., p. 456.

rigt slet ikke nævner Mohrs påtænkte besøg dagen i forvejen. Men inddragelsen af Ritters funktion i Auswärtiges Amt som medvirkende årsag til besøget synes dog at ændre dettes karakter fra et rent høflighedsbesøg i retning af en sondering^{64, 65}.

1.2.3. *Konklusion.* De konklusioner, der kan uddrages af denne del af undersøgelsen, er efter min mening følgende: Den tendens, der kan aflæses af placeringen af de påstånde scavenianske *overstregninger* i 18. juli-referatet og *forholdet mellem de overstregede og de ikke overstregede dele* heri, synes i det store og hele at være forenelige med Mohrs forklaring i udstrekningsnotatet. Et par enkelte punkter må dog karakteriseres som tvivlsomme, men kan ved den fortolkning, der efter min mening er den naturligste, ligeledes ses som overensstemmende med Mohrs version.

Hvad angår *tekstomskrivningerne*, er en række af dem af en så »teknisk« karakter, at deres tilstedeværelse under alle omstændigheder må accepteres; andre, mere »substantielle«, kan ses som stilistiske eller praktiske og indicerer herudover i hovedsagen ingen efterviselig tendens. De øvrige »substantielle« omskrivninger går for størstedelens vedkommende i retning af en styrkelse af Scavenius' synspunkter, som de refereres i udstrekningsnotatet, specielt med hensyn til Danmarks villighed til forhandling med Tyskland på et så tidligt tidspunkt, at den tyske holdning endnu var i et »formativt« stadium. Et enkelt sted synes

64. Forskellen bør dog ikke overdrives. Allerede i 18. juli-referatet falder Mohrs bemærkning om Ritters stilling sådan, at den fungerer som en diplomatisk henkastet antydning af et svar på Ritters spørgsmål, om Mohr »havde noget særligt på hjerte«. Når dette spørgsmål stryges i 19. juli-referatet, må antydningen omformes for at bevare sin funktion.

65. Et sidste punkt skal nævnes, fordi det, skønt i sig selv ubetydeligt, rejser visse specielle problemer. I 18. juli-referatet tales der overalt om »Ritter«, i 19. juli-referatet overalt om »Herr Ritter«. Set isoleret forekommer denne forskel ganske forståelig i betragtning af, at 18. juli-referatet efter Mohrs forklaring var tænkt som »internt« referat i udenrigsministeriet, mens 19. juli-referatet skulle forelægges officielt for en kreds af ministre. Imidlertid viser det sig ved et studium af fotografiet af originalteksten til 18. juli-referatet, at der her i visse tilfælde med Mohrs skrift *har været* tilføjet et »Herr« foran »Ritter«, men at ordet senere er blevet visket ud. Tilføjelserne er sket overalt, hvor indrykning ved et nyt afsnit begyndende med ordet »Ritter« tillod en direkte integrering i grundteksten uden klammer, udeladelse el. lign. Denne »selektive« anbringelse taler klart imod, at ordet »Herr« skulle have kunnet være en del af den originale tekst i 18. juli-referatet. Efter al sandsynlighed er det altså en tilføjelse foretaget efter 19. juli-referatets udarbejdelse. Nogen umiddelbar forklaring på forholdet er svær at finde.

ændringen at medføre en vægtforskydning, så Mohrs samtale med Ritter i højere grad fremstår som en forsigtig sondering.

Endelig må det erkendes, at visse tekstomskrivninger med betydelig sikkerhed tillader os at fastslå, at Mohrs behandling af originalen til 18. juli-referatet på bestemte punkter ud over det allerede tidligere fremhævede⁶⁶ har været i det mindste kritisabel.

Hvordan påvirker disse konklusioner bedømmelsen af udstregningsnotatets sandhedsværdi? *Udstregningernes* generelle overensstemmelse med Scavenius' intentioner må betyde, at de ikke kan bidrage til en invalidering af notatets oplysninger. Men sagen stiller sig lidt anderledes ved bedømmelsen af de substantielle *omskrivninger*⁶⁷. Hvis Mohrs udstregningsnotat skal kunne fastholdes som korrekt, må disse omskrivninger som nævnt være blevet indføjjet i forbindelse med den nødvendige redigering af 18. juli-referatet, der via diktat eller »mellemkoncept« får 19. juli-referatet som resultat. Kun to personer kan i praksis have foretaget denne redigering: Mohr selv eller Scavenius. Af udstregningsnotatet kan man få det indtryk, at det er Scavenius, idet Mohr skriver, at »[Scavenius] sagde, [. . .] at han nu ville lade det forkortede referat renskrive«. Anderledes direkte indicier peger dog på Mohr som den sandsynlige redaktør, idet referatet af 19. juli alene bærer Mohrs »koncept-initialer«^{67a}. Det må altså antages, at det er Mohr, der har indføjjet tekstomskrivningerne. Mens dette forekommer rimeligt nok, når talen er om de »tekniske« og de stilistisk/praktiske omskrivninger, kan det på forhånd falde vanskeligt at tro, at Mohr, efter et ordskifte med Scavenius som refereret i udstregningsnotatet, af egen drift skal have indføjjet ændringer, der drejer referatet i *mere* »scaveniansk« retning.

Helt urimelig er denne antagelse dog ikke. Et væsentligt moment må fastholdes, nemlig at Mohr faktisk *bøjer sig* for Scavenius' krav om rettelser i referatet: 19. juli-referatet bærer ikke blot Mohrs konceptinitialer, men tillige hans håndskrevne underskrift, overskrift og tilføjelse. Endvidere skal referatet godkendes af Scavenius, før det forelægges i

66. Jfr. ovf., pp. 315–16.

67. De »tekniske« omskrivninger må som nævnt anses for nødvendige og dermed helt overensstemmende med Mohrs beretning.

67a. Betegnelsen »diktatmærker« er vildledende, da initialerne også påføres, når forlægget er skriftligt. Referatet har »CM«, hvad der er en klar skrivfejl for Mohrs konceptinitialer »OM«. Da disse initialer i referatet står alene, udelukker det *både*, at Scavenius skal have dikteret eller konciperet referatet, og at han skulle have rettet det ved håndskrevne tilføjelser eller ændringer (formen skulle i sidste tilfælde have været »OM/Sc«). Det ville efter mit skøn overhovedet have været mindre stemmende med ministeriel praksis, om ministeren selv havde foretaget tilretningen af Mohrs koncept og dets videre ekspedition.

ministtermødet; og Scavenius har i samtalen med Mohr, både forud for og efter at have læst hans referat, givet klare oplysninger med hensyn til sin egen stilling til den omhandlede problematik. Vil Mohr protestere til enden, må han gå af. Men bliver han, som tilfældet er, er hans embedspligt i forbindelse med tilretningen af 18. juli-referatet utvetydig: han skal skrive et referat, der ligger så nær op ad udenrigsminister Scavenius' klart tilkendegivne intentioner som vel muligt. Denne pligt ville ligge enhver embedsmand af den gamle skole i rygmarven⁶⁸, og ville i øvrigt i det foreliggende tilfælde have været særlig vanskelig at negligere, fordi Scavenius utvivlsomt med et vågent øje ville afsløre ethvert forsøg på at smugle forbehold ind i teksten.

Baserer man sig på denne fortolkning, kan det efter min mening uden vanskelighed accepteres, at det er Mohr, der har indføjet også de substantielle omskrivninger i 19. juli-referatet⁶⁹.

1.3. Den bredere sammenhæng

Vender vi os herefter til de øvrige omstændigheder, der er blevet fremdraget under diskussionen om 18. juli-referatets autenticitet, kan man udskille to hovedgrupper af spørgsmål:

For det første kan man undersøge de *versioner af begivenhedsforløbet* under Mohrs besøg i Berlin og specielt hans samtale med Ritter, som siden juli 1940 faktisk har foreligget for offentligheden eller for en snævrere kreds af personer i eller uden for udenrigsministeriet (afsnit 1.3.1.–1.3.3.). Og for det andet kan man spørge om, hvilke *øvrige indicier*, for det meste af psykologisk art, der kan øve indflydelse på vor bedømmelse af 18. juli-referatets autenticitet og udstrekningsnotatets sandhed (afsnit 1.3.4.).

Undersøgelsen af de senere versioner må omfatte dels deres indhold og dels de omstændigheder, hvorunder de udarbejdes og fremlægges. Det gennemgående spørgsmål vil her være, i hvilket omfang der i dette materiale kan eftervises en indvirkning fra 18. juli-referatet eller i det mindste et ekko af de elementer, som findes i dette. Medens således den overordnede problemstilling står fast, ændrer de konkrete omstæn-

68. Jfr. Fink 1973, p. 515, for en argumentation, der i alt væsentligt synes at gå i samme retning.

69. Det er i denne forbindelse værd at lægge mærke til, at fortolkningen finder indirekte støtte i udstrekningsnotatet: heri opregner Mohr indledningsvis omhyggeligt sine indvendinger mod Scavenius' rettelser; men efter at Scavenius har foreslået, at divergensen med Mohr løses ved, at Scavenius mundtligt i ministermødet nævner Mohrs forbehold, refererer Mohr ikke flere indvendinger fra sin side, før samtalen slutter.

digheder, og dermed de konkrete spørgsmål, der må stilles, sig alt efter, hvilken periode man undersøger. Af disse er nedenfor adskilt tre, en *første fase* fra 19. juli 1940 til befrielsen, en *anden fase* fra befrielsen til 1953/54, og en *tredie fase* fra 1965 til 1966.

Argumentationen i det følgende vil basere sig dels på analyser af de relevante dokumenter og dels på diskussioner af sandsynligheden for bestemte sammenhænge, handlemåder osv. i bestemte givne situationer. Dens basis er således dels tekstuel, dels hvad man kunne kalde contextuel.

Den *textuelle* analyse, der normalt er den sikreste, er i det foreliggende tilfælde behæftet med et særligt problem:

Som vi har set, er der ikke almindelig enighed om, hvorvidt Mohrs datering af sine notater, og specielt af 18. juli-referatet, er korrekt, altså om de pågældende aktstykker er autentiske. Dette betyder en væsentlig begrænsning med hensyn til de slutninger, der legitimt kan drages fra overensstemmelser mellem f. eks. et udenrigsministerielt dokument, eller et notat fra Mohrs hånd dateret efter 18. juli 1940, og 18. juli-referatet. I begge tilfælde vil den, der nægter at acceptere 18. juli-referatets autenticitet, kunne hævde, at dette referat kun formelt er dateret tidligere end de aktstykker, det sammenlignes med, men at det i realiteten er udarbejdet *senere* end disse og tilpasset deres indhold⁷⁰; i det sidst nævnte tilfælde kan også dateringen af det andet notat fra Mohrs hånd betvivles, så at påvirkningsspørgsmålet bliver *aldeles* usikkert. Under alle omstændigheder må det således erkendes, at det uden uafhængig korroboration ikke er muligt med sikkerhed at anse »18. juli-elementer« i et dokument udarbejdet mellem 18. juli 1940 og 1945/46 (hvor Mohrs version for første gang blev offentligt kendt) for en bekræftelse eller blot bestyrkelse af 18. juli-referatets autenticitet.

Den *contextuelle* analyse bygger som nævnt i høj grad på psykologiske antagelser, overvejelser over sandsynlig handlemåde i bestemte situationer. Med inddragelsen af disse psykologiske aspekter foregribes derfor forsåvidt den senere diskussion deraf^{70a}.

1.3.1. 1. fase (19. juli 1940 til befrielsen)

De versioner af begivenhedsforløbet under Mohrs besøg i Berlin i juli 1940, som her vil blive taget op til drøftelse, er først og fremmest udenrigsministeriets »Gråbog« om told- og møntunionsforhandlingerne; hertil kommer indholdet af det »takkebreve«, som Mohr efter instruks fra

70. Således Sjøqvist 1973 b, pp. 431–32.

70a. Jfr. afsnit 1.3.4. ndf., der dog fortrinsvis vil koncentrere sig om visse konkrete spørgsmål.

Scavenius sendte ambassadør Ritter den 22. juli 1940. Indledningsvis skal jeg dog omtale et i sig selv relativt sekundært forhold, der får en vis betydning, nemlig modtagelsen af Mohr og kammerherre Zahle hos Staatssekretär Weizsäcker den 17. juli 1940.

1.3.1.1. *Modtagelsen hos Weizsäcker.* Mohrs egentlige opgave i Berlin var at give den officielle notificering af Scavenius' erklæring af 8. juli over for den tyske regering særlig vægt. Notificeringen fandt sted ved en modtagelse hos Staatssekretär Weizsäcker, da udenrigsminister Ribbentrop var bortrejst. Modtagelsen nævnes kort i 18. juli-referatet og udstrekningsnotatet. Vor viden om dens forløb stammer fra to kilder: dels et yderligere notat fra Mohrs hånd, dateret 19. juli 1940⁷¹, dels en notits udarbejdet af Weizsäcker⁷². Det fremgår af disse beretninger, at Weizsäcker over for de danske repræsentanter hæftede sig ved den danske regerings politiske heterogenitet og på denne baggrund gav udtryk for nogen skepsis med hensyn til 8. juli-erklæringens realværdi, dvs. muligheden for, at dens venskabelige ordelag ville blive fulgt op af tilsvarende handlinger⁷³. Når Mohr dagen efter mødtes med Ritter, var det altså med en viden om, at en sådan tvivl nåedes, vel ikke blot af Weizsäcker, men overhovedet på tysk hold.

1.3.1.2. »*Takkebrevet*« til Ritter. Det første egentlige aktstykke af selvstændig interesse i denne forbindelse er et brev, dateret 22. juli 1940 fra Mohr til Ritter⁷⁴. Udover en tak for venlig modtagelse indeholder brevet to punkter: For det første slås det fast, at udenrigsminister Scavenius er enig med Ritter i, at forhandlingerne med Tyskland skal lægges op i et højere plan end regeringsudvalget; og for det andet »bekræfter« Mohr sin udtalelse fra samtalen med Ritter, hvorefter Danmark er parat til snarest muligt at optage sådanne forhandlinger på højt niveau.

71. Afskrift i UM j. nr. 99 F 3/36. I det følgende betegnet som »modtagelsesnotatet«.

72. Bilag til Den parlamentariske Kommissions beretning (herefter forkortet: PK) XIII, p. 258.

73. De to kilder – hvoraf Mohrs version, som naturligt er, er den mest detaljerede, mens Weizäckers i hvert fald har den *ubetvivlede* autenticitet og dermed følgende tidlige nærhed for sig – synes mig at være i god indbyrdes overensstemmelse: Mohr formulerer ganske vist ikke Weizäckers synspunkter, så de *direkte* har karakter af en skepsis med hensyn til fremtiden; men Weizsäcker selv siger, at han kun »indirekte« gav udtryk for denne skepsis. Der er på den anden side ingen tvivl om, at Mohr opfatter antydningen efter hensigten.

74. Aktkopi i UM j. nr. 64 Dan 80 a/5. De væsentligste passager i N i s s e n 1973, pp. 293–94 (med noter).

Indholdet af dette brev stemmer således smukt overens *både* med 18. og 19. juli-referatet: dels redresseres en fejl som Mohr ifølge begge referater havde begået (med hensyn til det ønskelige niveau); og dels understreges Danmarks beredvillighed til hurtige drøftelser. Kun på et enkelt punkt i denne sidste henseende nærmer brevet sig til 19. juli-snarere end til 18. juli-referatet, idet Mohr som nævnt »bekræfter« en udtalelse om, at *regeringen* er parat til drøftelser: som 18. juli-referatet var udformet, havde Mohr jo netop kun kunnet basere sin »bekræftelse« på Scavenius' *personlige* indstilling, ikke på regeringens som helhed. Den støtte, som herved ydes 19. juli-referatet, er dog mere tilsyneladende end virkelig. Det må nemlig bemærkes, at brevet ganske vist er underskrevet af Mohr, men konciperet af Svenningsen⁷⁵, hvis viden om Mohrs samtale med Ritter kun kan antages at have skrevet sig fra en læsning af 19. juli-referatet. Og da dette referat jo som nævnt nu var aktversionen af samtalen, kunne Mohr ikke godt efterfølgende slette »bekræftelses« formuleringen. Og hvorfor skulle han overhovedet nære ønske herom på dette tidspunkt? På ministermøderne den 19. og den 22. juli havde det vist sig, at Scavenius havde *regeringen* bag sig i sin fortolkning af erklæringen af 8. juli⁷⁶. Den reelle basis for Mohrs forbehold, nemlig det forhold at Scavenius ikke havde fået formel tilslutning til fortolkningen, var dermed efterfølgende bortfaldet. Havde Mohr ønsket at fastholde konsistensen med 18. juli-referatet ved i brevet at tale om, at Scavenius' *personlige* indstilling i mellemtiden havde fået regeringens godkendelse, ville han kun have opnået at antyde en brèche i erklæringens oprindelige politiske grundlag, en brèche som oven i købet nu var blevet lukket. Mohr kan derfor uden samvittighedskvaler have sat sit navn under brevet⁷⁷.

1.3.1.3. *Gråbogen om told- og møntunionsforhandlingerne*. Allerede under told- og møntunionsforhandlingerne, i sensommeren 1940⁷⁸, havde man i udenrigsministeriet optrykt en række af de relevante aktstykker i sagen, heriblandt også 19. juli-referatet, og samlet dem i et antal »blåbøger«⁷⁹ til internt brug (vel bl. a. som håndakter, dvs. kopier af rele-

75. Jfr. dennes konceptinitialer på aktkopien.

76. Jfr. referater af de pågældende ministermøder, PK IV, pp. 424–25.

77. Se F i n k 1973, p. 515, for en lignende argumentation.

78. Tidspunktet fremgår implicit af en påtegning af 14. september 1940 af afdelingschef Wassard på en notits af kontorchef Peschardt (UM j. nr. 64 Dan 80 a/5, II).

79. Eksemplarer i UM j. nr. 64 Dan 80 a/5. Disse »blåbøger« må ikke forveksles med den egentlige Gråbog.

vante dokumenter, til brug for politikere og embedsmænd under forhandlinger, særlig på rejser). På eget initiativ, men med sin chef Wassards godkendelse havde kontorchef Peschardt i sidste halvdel af september 1940⁸⁰ på grundlag af dette og andet aktmateriale udarbejdet et udkast til »memorandum«⁸¹ om gangen i told- og møntunionsforhandlingerne. Peschardts hensigt med dette »memorandum« var at give en samlet oversigt, der kunne »findes på akterne og danne kilde for de betragtninger, som nye tilkommende personer måtte ønske at anstille over det i sagen passerede«⁸². Der var altså på dette tidspunkt tale om en fremstilling, der ikke var beregnet på offentliggørelse, selv ikke i en snævrere kreds.

Peschardts udkast er formentlig blevet bearbejdet af forskellige af hans overordnede, i hvert fald af Wassard⁸³, men færdiggøres, så vidt man kan se, ikke i denne form. Derimod begynder man i udenrigsministeriet senere på året eller først i 1941⁸⁴ at udarbejde en fremstilling, der om ikke fra starten så dog fra et vist senere tidspunkt har fået karakter af manuskript til en »Gråbog« om told- og møntunionsforhandlingerne, beregnet til fortrolig offentliggørelse. Efter alt at dømme var det daværende sekretær i udenrigsministeriet Gunnar Seidenfaden, der fik til opgave at udarbejde i hvert fald det første udkast til denne fremstilling⁸⁵. Efter flere forarbejder trykkes Gråbogen, ifølge resolution af Scavenius⁸⁶, i 150 eksemplarer og fordeles den 4. juli 1941⁸⁷.

Det »officielle« referat på udenrigsministeriets akter af Mohrs samtale med Ritter den 18. juli 1940 var som nævnt 19. juli-referatet og kun dette. De to spørgsmål, der skal stilles i denne forbindelse, er derfor dels, om Gråbogens version af begivenhedsforløbet omkring denne samtale indeholder træk, der går ud over 19. juli-referatet, specielt hvis de tillige går i retning af 18. juli-referatets version; og dels om tilstedeværelsen af sådanne eventuelle afvigelser fra 19. juli-referatet

80. Tidspunktet angives af Wassard i en redegørelse af 16. februar 1946 (UM j. nr. 120.D.50.a) til »september 1940«, men kan næppe ligge før 14. september, jfr. n 78.

81. UM j. nr. 64 Dan 80 a/5, II.

82. Notits af Peschardt af 14. september 1940 (n 78).

83. Jfr. påtegning af denne på renskrift af udkastet, UM j. nr. 64 Dan 80 a/5, II.

84. Tidspunktet lader sig ikke fastslå nøjagtigt, da alle de nævnte forarbejder er udaterede.

85. Således også Wassard i notits af 16. februar 1946 (n 80).

86. Jfr. brev Sthyr-Wassard af 28. juli 1941, original i separat aktsamling, UM j. nr. 64 Dan 80 a/5.

87. Flere eksemplarer i UMs arkiv. Optrykt PK V, pp. 337 ff.

med rimelighed kan tilskrives oplysninger eller indsigelser fra Mohrs side⁸⁸.

Mens *Peschardts memorandum* nøje, undertiden ligefrem ordret, følger 19. juli-referatet, er forholdet et andet, når vi vender os til de egentlige *forarbejder til Gråbogen*. Af disse kender vi to: et ret kort referat med tre bilag⁸⁹ og et langt med samtlige Gråbogens 20 bilag⁹⁰. Dette sidste må anses for at være næstsidste manuskriptversion⁹¹, mens det første klart er tidligere. Fælles for dem er, at de ganske vist bringer det »officielle« 19. juli-referat som et af bilagene⁹², men at de på en række punkter i fremstillingen inddrager supplerende stof, der ikke kunne aflæses af 19. juli-referatet eller af andet materiale på akterne⁹³.

88. Det er klart, at et bekræftende svar på disse spørgsmål ikke i sig selv indebærer støtte til en formodning om, at 18. juli-referatet har foreligget i udarbejdet form allerede på dette tidspunkt, eftersom tidsfølgen er usikker, jfr. ovf., p. 328, og en berettiget indvending fra Sjøqvists side 1973 b, pp. 431–32. Men kan det vises, at Mohr har påvirket udarbejdelsen af Gråbogen i 18. juli-versionens retning og bort fra 19. juli-versionens, indicerer dette under alle omstændigheder, at han *dels* allerede på dette tidlige tidspunkt har forfægtet en version afvigende fra den »officielle« (19. juli-referatets), og *dels* at man i udenrigsministeriet har taget hensyn til disse indvendinger, altså på de pågældende punkter gjort Mohrs 18. juli-version til den officielle, til trods for at 19. juli-referatet stadig var det eneste, der lå på akterne. 18. juli-referatets autenticitet bestyrkes altså ikke, men 19. juli-referatets stilling svækkes.
89. UM j. nr. 64 Dan 80 a/5 (»private and confidential« – dvs. taget fra en mappe med denne udskrift).
90. UM j. nr. ad 64 Dan 80 a/5 (»fra Direns Skrivebord« (n 40)). Dette forarbejde er af særlig interesse, fordi det i enkeltheder kan eftervises, at det er det, og ikke som hidtil antaget den endelige version af Gråbogen, som folketingsmand Hassing-Jørgensen i maj 1941 efter anmodning får overladt af Sthyr og Wassard, og derefter låner Munch, jfr. P. Munch: *Erindringer 1939–42* (1967), pp. 86–94 med noter.
91. Der kan i manuskriptet eftervises spor af blyantsrettelser, der overalt gør det identisk med Gråbogens trykte version, jfr. i øvrigt ndf., pp. 338–39.
92. Sjøqvist 1973 b, p. 431, lægger vægt på, at forarbejderne, i tilknytning hertil, indeholder sætningen »Vedrørende samtalen med ambassadør Ritter næste formiddag har direktør Mohr lidet at tilføje til det summariske referat, han afgav straks efter sin hjemkomst til København«, idet Mohr herigennem direkte skulle have erkendt, at referatet var hans værk. Hertil kan på den ene side siges, at intet viser, at den pågældende sætning har været acceptabel for Mohr (at dennes indsigelser eventuelt er blevet tilgodeset på visse andre punkter, betyder ikke, at han *overalt* har kunnet trumfe sin opfattelse igennem); og på den anden side ville det ikke kunne volde Mohr vanskeligheder at anerkende referatet som sit værk, i denne meget formelle forstand, i betragtning af at han havde underskrevet det (jfr. i øvrigt ovf., pp. 326–27). Formuleringen udelukker i øvrigt på ingen måde eksistensen af andre og fyldigere referater (jfr. ordet »summariske«). Det »lidet«, som Mohr har at tilføje, er da heller ikke så lidet endda, som vi skal se.
93. Jeg sigter med »andet materiale« her først og fremmest til Zahles depeche af 18. juli 1940 (UMs arkiv, depechesamlingen).

Noget af dette ekstra stof svarer til punkter af helt central betydning i 18. juli-referatet, og følger i alt væsentligt dettes version; det gælder således bemærkningen om, at Mohr ikke med Scavenius havde drøftet det for Ritter afgørende spørgsmål om tidspunktet for eventuelle drøftelser med tyskerne,⁹⁴ samt Mohrs afværgereaktion ved Ritters omtale af en toldunion. Men også herudover findes der i forarbejderne adskillige ekstra træk i forhold til aktmaterialet. Disse træk kan ikke aflæses af 18. juli-referatet, bl. a. fordi de vedrører dele af besøget i Berlin, som dette referat ikke omfatter. Det drejer sig oftest om punkter, som på anden måde er blevet fremført af Mohr: forklaringen på de planlagte besøg hos Ritter og Grundherr⁹⁵, Weizsäckers skeptiske holdning ved modtagelsen⁹⁶ og den lidt sindrige diplomatiske menuet omkring arrangementet af mødet med Ritter⁹⁷. I enkelte tilfælde er der dog tale om elementer, der ikke genfindes i andre skrevne versioner fra Mohrs hånd, men hvor sammenhængen klart peger på ham som den eneste mulige kilde⁹⁸.

Indbyrdes er de to forarbejder overensstemmende på alle de nævnte punkter.

Gråbogen selv udviser i forhold til den umiddelbart foregående version en række ændringer, der alle i realiteten har karakter af forkortelser. Vigtigst er her utvivlsomt det forhold, at 19. juli-referatet, som det eneste bilag, er strøget af bilagslisten. Parallelt hermed sker imidlertid en bortskæring af nogle af de nævnte detaljerede beskrivelser, som bragte forarbejderne i større nærhed af den »Mohrske« version af begivenhederne⁹⁹.

I betragtning af at *Peschardts memorandum* som nævnt, hvor det er muligt, holder sig tæt op ad 19. juli-versionen, stiller spørgsmålet om en eventuel påvirkning fra Mohrs side sig forsåvidt overhovedet ikke. Det er dog værd at bemærke, at Peschardt øjensynlig ikke ønsker at ind-

94. Man kan af Sjøqvists fremstilling få det indtryk, at spørgsmålet om tidspunktet er perifert for sagen; men dette er fejlagtigt. Spørgsmålet om tidspunktet er i begge danske referaters version, og i øvrigt mest i 19. juli-versionen, netop det for Ritter og for Mohr afgørende. Dette belægges ganske utvetydigt ikke blot af sammenhængen, men også af det forhold, at den del af spørgsmålet, der vedrører tidspunktet, som den eneste sætning i 19. juli-referatet understreges.

95. Jfr. Mohrs beretning, PK V, p. 391.

96. Jfr. modtagelsesnotatet af 19. juli (n 71).

97. Jfr. Mohrs beretning, PK V, p. 391.

98. Det gælder således indføjjelsen af den tyske term »besprechen« i Ritters centrale spørgsmål.

99. Dette gælder først og fremmest modtagelsen hos Weizsäcker og Mohrs afværgereaktion. Også den nøjagtige redegørelse for besøgsarrangementet slettes.

drage Mohr i udarbejdelsen af memorandumet, idet han foreslår, at hans udkast gennemgås af Sthyr, Wassard og udenrigsministeren, men ikke nævner Mohr¹⁰⁰.

Om *Gråbogens forarbejder* kan det på den anden side siges, at de afvigelser fra 19. juli-referatet i retning af 18. juli-versionen, som de indeholder, logisk set kun kan stamme fra Mohr¹⁰¹.

Vi kender på den anden side ingen skriftlige indsigelser eller rettelser fra Mohrs hånd i en form og med en datering, som blot med nogen sikkerhed bringer dem i forbindelse med udarbejdelsen af Gråbogen. Men savnes der således i materialet klare beviser, er det til gengæld deprimerende rigt på usikre, men dog ikke uvæsentlige indicier.

For det første findes der blandt Mohrs papirer et hidtil upåagtet håndskrevet notat om hans rolle ved udarbejdelsen af Gråbogen¹⁰². I dette notat refereres tre episoder. Ved den første, der henlægges til efteråret 1940, skal Wassard og Sthyr have foreslået udsendelsen af en redegørelse for told- og møntunionsforhandlingerne for at kvæle rygterne om en dansk kapitulation over for ultimative og vidtgående hemmelige tyske krav; Mohr skulle heroverfor have indvendt, at en sådan redegørelse ikke kunne blive fuldstændig, da visse oplysninger måtte holdes fortrolige til efter krigen, og Scavenius havde afbrudt videre diskussion. Denne beretning kan udmærket være korrekt, uden at vi dog har andre direkte holdepunkter herfor¹⁰³.

100. Notits af 14. september 1940 (n 78).

101. En ansvarsbevidst sagsbehandler som Seidenfaden eller hans overordnede ville næppe acceptere beretninger, der hidrørte fra andre end Mohr, om en samtale, hvor kun Mohr havde været til stede fra dansk side. Derimod kan den anden vigtige gruppe afvigelser: de punkter, der vedrører besøgsplanlægningen og modtagelsen hos Weizsäcker, teoretisk set hidrøre fra Zahle. Ikke mindst i betragtning af den verbale overensstemmelse med Mohrs senere forklaringer er det dog langt mere sandsynligt, at også disse afvigelser skal føres tilbage til Mohr.

102. Mohr, RA, pk. I. Notatet (herefter betegnet »Gråbogsnotatet«), der ikke er blevet renskrevet sammen med de øvrige originalnoter fra Mohrs hånd, er af Mohr forsynet med en håndskreven cover-note dateret 5. december 1966, hvor han daterer det til 1946, idet dog visse dele (det her væsentligste) skal være taget direkte fra et ældre notat fra sommeren 1941. Dateringen 1946 er fejlagtig, idet notatet bl. a. henviser til Scavenius' *Forhandlingspolitikken under Besættelsen*, der først udkom 1948. Hvorvidt dateringen 1941 er korrekt, er det umuligt at sige; der er tydeligvis tale om et andet referat, der er klippet til og indføjet; men mere lader sig ikke sige med sikkerhed.

103. Det forhold, at Hassing-Jørgensen, som nævnt i n 90, i maj 1941 kan få en skriftlig redegørelse for told- og møntunionsforhandlingerne udleveret, der er identisk med næstsidste version af Gråbogen, tyder på, at Scavenius på dette tidspunkt ikke har truffet principbeslutning om udsendelse af en Gråbog. Havde en sådan principbeslutning foreligget, og havde Gråbogen derfor været under aktuel udarbejdelse, havde man næppe givet Hassing-Jørgensen et forarbejde hertil.

Den anden tildragelse placeres af Mohr til omkring april 1941. På dette tidspunkt skal Seidenfaden have meddelt ham, at han, uden at der forelå nogen aktuel hensigt om offentliggørelse, var i færd med at udarbejde en redegørelse om told- og møntunionsforhandlingerne, og i den forbindelse havde spurgt, om Peschardts fremstilling af Mohrs besøg i Berlin (memorandum-udkastet) var rigtig. Mohr, der angiveligt aldrig havde set denne fremstilling, havde lånt den af Seidenfaden til gennemretning, men kort efter leveret den tilbage med en bemærkning om, at den var så generelt misvisende, at han blot havde korrigeret en enkelt positiv fejl, men i øvrigt rådede Seidenfaden til at arbejde på andet grundlag; når tiden var inde til offentliggørelse, ville Mohr så stille sit – indtil da fortrolige – supplerende materiale om de omhandlede begivenheder til hans disposition.

Denne skildring er på flere måder problematisk. Dels ser Mohrs samtalepartner, Seidenfaden, sig ikke i dag i stand til at bekræfte eller afkræfte fremstillingen¹⁰⁴, der således savner positiv uafhængig korroboration. Og dels er det svært at få implikationerne i Mohrs notat, hvorefter Seidenfaden udarbejder sin foreløbige version, forarbejdet, uden kontakt med Mohr¹⁰⁵, til at rime med det forhold, at alle egentlige forarbejder, som vi kender, i modsætning til Peschardts udkast til memorandum, som nævnt indeholder en lang række punkter, som kun Mohr kan have bidraget med.

Til gengæld passer de refererede dele af Mohrs notat med visse andre forhold. Dels må vi nemlig gå ud fra, at det er korrekt, at de første forarbejder til Gråbogen udarbejdes, uden at der endnu foreligger nogen aktuel hensigt om udsendelse¹⁰⁶, dels er der tilsyneladende overensstemmelse mellem Mohrs forklaring og forekomsten af en række blyantsnotater i marginen til originalen til Peschardts udkast til memorandum. Disse notater har form af lodrette streger og spørgsmålstejn ud for forskellige punkter samt tillige i et enkelt tilfælde (ved en påstand i udkastet om, at Mohr opsøgte Ritter efter instruks fra Scavenius) af ordene »Nej. O. M.« Den åbenlyse parallelitet med Gråbogsnotatet bør dog ikke forlede til en konklusion om, at blyantsmærkerne støtter eller bekræfter dette: dels kan kun den *verbale* tilføjelse med sikkerhed tilskrives Mohr, dels er tidsfølgen mellem notat og blyantstilføjelser ikke på

104. Breve af 30. november og 29. december 1974 til forf.

105. Om en endnu mere generel, og tilsvarende mere ejendommelig, påstand af denne art fra Mohrs side, se ndf., pp. 337–38.

106. Jfr. n 103.

nogen måde givet, og stregerne kan meget vel være sat så sent som i 1945/46^{107, 108}.

Hvad *Gråbogens* endelige version angår, er spørgsmålet, om der kan spores nogen indflydelse fra Mohr bag ændringerne i forhold til næstsidste version.

Man kan her først undersøge, om det på forhånd ville forekomme sandsynligt, at Mohr ville være den, der havde interesse i at få de pågældende ændringer foretaget, eller om også andre i udenrigsministeriet kunne have næret tilsvarende ønsker. Med hensyn til bortfaldet af 19. juli-referatet fra bilagslisten må Mohrs interesse anses for åbenbar¹⁰⁹; en parallel interesse hos andre ansvarlige i udenrigsministeriet kan på den anden side ikke udelukkes¹¹⁰. At omtalen af Weizsäckers skepsis og Mohrs indsigelse over for toldunionstanken stryges, synes for så vidt at rime mindre godt med Mohrs intentioner, som han selv skildrer dem, da der her er tale om elementer, som han netop senere har lagt vægt på at pointere. På den anden side kan strygningerne ses i sammenhæng med udeladelsen af 19. juli-referatet. Ved denne udeladelse forsvinder den fremstilling ud af *Gråbogen*, som efter Mohrs opfattelse under alle

107. Således også Sjøqvist 1973 b, p. 431. Det bør bemærkes, at den tilstand, hvori Peschardts udkast med blyanttilføjelserne nu befinder sig, ikke er ubetænkelig. Det er således givet, at så godt som alle de nævnte tilføjelser – også Mohrs »Nej« – er blevet visket ud og derefter, med enkelte beklagelige undtagelser, atter trukket op med blyant. Sådanne omstændigheder letter ikke efterforskningen.

108. I betragtning af at talrige momenter i forarbejderne, modsat Peschardts udkast til memorandum, som nævnt kun kan hidrøre fra Mohr, er det dog ikke uden interesse at undersøge, om de nævnte blyanttilføjelser stemmer overens med de »Mohrske« momenter. Heller ikke her kan svaret dog blive et klart ja eller nej. På den ene side vedrører stregerne de helt centrale punkter, hvor 19. juli-referatets version efter Mohrs mening var forkert, nemlig med hensyn til det ubetingede i den tilkendegivne danske villighed til snarlige forhandlinger, tillige med andre punkter, der også formuleres i mere »Mohrske« retning i forarbejderne; andre streger svarer derimod til indsigelser, som Mohr først ses at have gjort gældende efter krigen (således spørgsmålet om, hvem der tog initiativet til notifikation af 8. juli-erklæringen), eller er simpelthen uigen-nemskuelige.

109. Heri ændrer det intet, at Mohr, som vi har set, kan have accepteret at lægge navn til 19. juli-referatet, fordi det var kommet til at svare til den danske holdning: *Gråbogen* giver en historisk-kronologisk oversigt over begivenhedsforløbet, og en inkludering eller anvendelse af 19. juli-referatet her kunne kun bestyrke formodningen om, at Mohr, der, som det pointeres i *Gråbogen*, handlede uden instruktion, ved de refererede udtalelser den 18. juli over for Ritter havde provokeret det tyske forslag om »Wirtschaftsunion«. Jfr. Mohrs betragtning (p. 336 ndf.) i *Gråbogsnotatet*, der på dette punkt formentlig giver hans tænkemåde korrekt.

110. Dette er Sjøqvists formodning, 1973 b, p. 432.

omstændigheder måtte kompletteres, og i stedet sænkes et neutralt tusmørke over beskrivelsen af hændelserne i Berlin den 18. juli 1940: set fra Mohrs synspunkt repræsenterer Gråbogsversionen sandheden, omend ikke på langt nær den fulde sandhed¹¹¹. (Endelig er det tænkeligt, at de nævnte strygninger er rent neutrale og redaktionelle: de strøgne detaljer passer, uanset tendens, kun dårligt i en kort sammenfattende fremstilling.)

I den tredje episode i Gråbogsnotatet berøres Mohrs rolle ved den endelige udarbejdelse af Gråbogen. Ifølge denne skildring skulle Mohr dagen før sin fratræden som direktør, dvs. den 20. juli 1941, af Sthyr have fået forelagt et »fortryk« til Gråbogen med anmodning om eventuelle bemærkninger. Mohr, der skulle have været ganske uvidende om, at der overhovedet var tanker om at udsende en Gråbog, havde fastholdt, at Sthyr ikke kunne vente at få Scavenius' godkendelse af denne tanke, da så mange forhold måtte udelades af fremstillingen, fordi de var for fortrolige. Mohr skulle i denne forbindelse bl. a. netop have nævnt Weizsäckers udtalelser ved modtagelsen. Mohr skulle videre have kritiseret, at Gråbogen, der efter Sthyr's forklaring skulle offentliggøres for at demontere rygter om, at told- og møntunionsforhandlingerne var startet på grund af Mohrs besøg hos Ritter, faktisk i sin foreliggende form kom til at give næring til denne antagelse, idet man ikke havde taget hensyn til, at Scavenius havde strøget en række »detaljer« i Mohrs oprindelige referat af samtalen med Ritter (med andre ord: Gråbogen havde medtaget 19. juli-referatet, der var for positivt i formuleringen). Og ville man ikke give alle detaljer, måtte man efter Mohrs mening i hvert fald afsvække hans udtalelse om Danmarks villighed til drøftelse ved at indskrænke den til at være en *formodning* om Scavenius' *personlige* syn. Sthyr, og senere Wassard, havde foreslået en kompromisformulering, nemlig at Mohr havde udtalt, at han »efter alt for ham foreliggende« måtte antage, at Danmark var villig til forhandlinger, før krigen var forbi; men Mohr havde ikke fundet dette forslag tilstrækkeligt, og havde i øvrigt hævdet, at Scavenius, under hensyn til at man ikke kunne offentliggøre ordvekslingen med Weizsäcker, der måtte med for fuldstændighedens skyld, ville foretrække ikke at udsende Gråbogen overhovedet. På grund af sin afgang, og forskellige tilfældige omstændigheder, havde Mohr ikke deltaget i den endelige beslutning om udsendelse, men havde væ-

111. Det bør i denne forbindelse noteres, at Wassard i sit ovf. (n 80) nævnte notat angiver, at der kan have, men ikke længere erindrer, hvorvidt der faktisk har, fundet drøftelser (efter sammenhængen: med Mohr) sted om visse af de strøgne punkter, f. eks. omtalen af Weizsäckers skepsis.

ret overrasket og stødt over at se, at Gråbogen faktisk *blev* udsendt, uden at der var taget hensyn til hans indvendinger på anden måde end ved, at man havde anvendt Sthyr's og Wassards kompromisformulering.

Bød de første dele af Gråbogsnotatet på problemer, gør denne sidste del det i endnu højere grad. Sthyr har kategorisk nægtet, at den af Mohr refererede samtale med ham har fundet sted, men i øvrigt afvist at udtale sig om Gråbogsnotatet¹¹². Men udover denne generelle benægtelse er versionen anfægtelig på forskellige punkter. Mohr kan således ikke have set et »fortryk« i streng forstand til Gråbogen den 20. juni, for 1. korrektur modtoges først i ministeriet den 27. juni¹¹³. Det er næppe heller tænkeligt, at Mohr mindre end en uge før trykningen skulle være totalt uvidende om Gråbogsmanuskriptets eksistens, omend det ovenfor dokumenterede forhold, at beslutningsgangen i denne sag syntes at undgå ham, i nogen grad kunne forklare denne ejendommelighed.

Også Mohrs forklaring i notatet med hensyn til indholdet af Gråbog og indvendinger er svær at acceptere. Det manuskript, som Mohr kan have fået forelagt den 20. juni, kan næppe være en tidligere version end det ovenfor diskuterede næstsidste udkast¹¹⁴. Men i dette optræder den af Mohr angiveligt savnede henvisning til den manglende drøftelse med Scavenius (der i øvrigt også findes i Gråbogens endelige version), og også formuleringen »efter alt for ham foreliggende« findes, således at forklaringen om dens kompromisstatus ikke kan opretholdes. Endelig rettes der som nævnt ganske kraftigt i manuskriptet mellem næstsidste og sidste version, så Mohr ikke kan have anset den endelige udgave af Gråbogen for identisk med det udkast, der forelagdes ham; specielt manglede jo, i forhold til dette sidste, 19. juli-referatet som bilag.

På denne baggrund synes Mohrs Gråbogsnotat næppe brugeligt som kilde til viden om hans indflydelse på Gråbogens endelige udformning.

Et mere lovende aktstykke i så henseende er manuskriptet til den før omtalte næstsidste version. Dette indeholder som nævnt¹¹⁵ blyantsrettelser, der gør det identisk med den endelige version; og Nissen noterer, at de således indføjede rettelser »forklares at stamme fra Mohr«¹¹⁶. Problemet er blot, at den omtalte forklaring ikke længere lader sig finde, hverken på akterne eller på selve aktstykket. Hvis den,

112. Brev af 27. november 1974 til forf.

113. Anmærkning af Seidenfaden på korrekturarket, UM j. nr. 64 Dan 80 a/5 (*private and confidential*).

114. Jfr. n 90.

115. Jfr. n 91.

116. 1973, p. 465.

hvad Nissens formulering kunne indicere, har stået på selve aktstykket¹¹⁷, har en særdeles beklagelig udviskning, foretaget inden for de seneste år, ført til, at den er blevet udraderet, tillige med visse senere marginalkommentarer og formentlig også de nævnte tilrettende blyantsmærker^{117a} (der dog endnu lader sig identificere med støtte i Gråbogens endelige version). Vi står således nu uden spor på dette punkt.

Som *konklusion* mener jeg på baggrund af ovenstående at kunne hævde, at Gråbogen, og især dens forarbejder, på helt centrale punkter er i overensstemmelse med 18. juli-referatets version samt at disse træk i teksten, tillige med andre afvigelser fra 19. juli-referatet, alene kan antages at skyldes en indvirkning fra Mohr. Nøjagtig hvornår og hvordan denne indvirkning har manifesteret sig lader sig ikke (længere) fastslå ud fra det foreliggende materiale, omend visse forhold tyder på, at indvirkningen har gjort sig gældende både under forarbejderne og ved den endelige affattelse.

1.3.2. 2. fase (*Befrielsen til 1953/54*)

Vender vi os herefter til perioden 1945–53/54, er der to hovedspørgsmål, der må søges besvaret: er Mohrs forklaringer i denne periode konsistente med 18. juli-referatet og med hinanden? Og kan der i øvrigt i perioden påvises omstændigheder, der bestyrker eller afsvækker formodningen om, at 18. juli-referatet er autentisk?

1.3.2.1. *Foreløbige versioner.* Blandt Mohrs forklaringer i den pågældende periode skal indledningsvis nævnes et par af mindre betydning, nemlig dels et maskinskrevet supplement til Harald Martinsens *Kampen for Danmark* (1945)¹¹⁸, og dels en kommentar til visse passager i Christmas Møllers *Danmark under den anden verdenskrig* (1945)¹¹⁹. Så vidt disse, polemisk prægede, dokumenter går, indeholder de netop de punkter, som en læsning af Gråbogen, 19. juli-referatet¹²⁰ eller andre til-

117. Nissen har i et brev til forf. af 28. november 1974 beklaget, at han ikke umiddelbart erindrer, om dette var tilfældet.

117a Jfr. N i s s e n 1973, p. 465n9.

118. Mohr, RA, pk. III (indlagt i Martinsens bog).

119. UM j. nr. 64 Dan 80 a/5. Mohrs notat er dateret 26. oktober 1945 med en efterskrift af 1. november s. å. Notatet er iflg. påtegninger blevet set af udenrigsministeriets direktør, Hvass, og af den netop tiltrådte udenrigsminister Gustav Rasmussen.

120. Dette var i alt fald kendt af Christmas Møller, der overværede ministermødet den 19. juli 1940. Det findes i øvrigt i hans arkiv (Nissen 1973, p. 548n3).

gængelige kilder *ikke* gav oplysning om eller ikke understregede tilstrækkeligt, men som vi ved, at Mohr lagde vægt på¹²¹.

Begge notater indeholder endvidere en fortolkning af de tyske hensigter under det danske besøg i Berlin, nemlig den at man fra tysk side (dvs. både Weizsäcker og Ritter) ønskede at udspørge de danske besøgende for at finde ud af, om 8. juli-erklæringen var udtryk for bred enighed i den danske regering, eller om den kun var en skueret, som alene Scavenius støttede i substansen. Frygten for i denne henseende at røbe noget skulle have været en væsentlig faktor bag Mohrs forsigtighed over for Ritter¹²². Mens den nævnte frygt givetvis kan have været reel, kan man undre sig over, at den skulle kunne få Mohr til at give svar, der i deres sondring mellem Scavenius og regeringen som helhed næsten med sikkerhed måtte støtte den fortolkning, han frygtede mest, nemlig at 8. juli-erklæringen ikke havde hele regeringens opbakning¹²³. Forklaringen må, hvis man som hypotese går ud fra, at 18. juli-referatet er korrekt, formentlig søges i, at Mohr på samme tid ønskede at svare vagt og at svare korrekt: i sandhedens interesse kunne han ikke binde regeringen til fortolkningen, men han måtte på den anden side erkende, at Scavenius selv uden tvivl stod bag den; den kile, han derved drev ind mellem Scavenius og regeringen, måtte så efter evne afstumpes ved det vage svar om, at han kun kunne udtale sig på personlig basis¹²⁴.

I sensommeren og efteråret 1945 udarbejdede Mohr tillige i hvert fald een redegørelse om told- og møntunionsforhandlingerne til internt brug i udenrigsministeriet. Vi kender den imidlertid ikke direkte, men kun gennem en række kommentarer fra Wassards hånd, idet redegørelsen selv, ifølge en påtegning af Mohr på Wassards notat, senere blev annulleret¹²⁵. Af Wassards kommentarer fremgår det, at Mohrs redegørelse (bl. a.?) havde haft karakter af en række indvendinger mod Gråbogen, og disse indvendinger kan nøjere fikseres, idet Wassard har mar-

121. Først og fremmest understregningen af Mohrs forbehold med hensyn til Danmarks villighed til drøftelser (begge dokumenter), reaktionen på toldunionstanken (Martinsen) og besøget hos Weizsäcker (Christmas Møller). Det er de samme substantielle punkter, der i april 1946 nævnes af Mohr over for Munch med henblik på dennes bidrag til Aage Friis: *Danmark under Verdenskrig og Besættelse*, jfr. P. Munch: *Erindringer 1942-47* (1967), p. 328.

122. Jfr. ovf., p. 329.

123. En sådan undren ytredes da også, efter Mohrs egen forklaring, af Zahle allerede under besøget i Berlin (PS i 18. juli-referatet (Nissen 1973, p. 463)).

124. Således forsvarer Mohr også implicit sig selv i 18. juli-referatets PS.

125. Jfr. Wassards notat af 16. februar 1946 (n 80) med Mohrs påtegning. Det annullerede notat er muligvis identisk med en del af en beretning, som Mohr udarbejdede efter opfordring af Christmas Møller; i hvert fald findes denne sidste beretning heller ikke mere på akterne.

keret deres reference i marginen af en tidligere fremstilling på akterne. Der er tale om en række af de »sædvanlige« Mohrske bemærkninger¹²⁶.

1.3.2.2. *Redegørelsen af 25. juni 1946 til Den parlamentariske Kommission.* Den 12. juli 1945 havde udenrigsministeriet som sit bidrag til opklaringen af omstændighederne bag told- og møntunionsforhandlingerne sendt Den parlamentariske Kommission Gråbogen, der på denne måde fik sin status som den »officielle« udenrigsministerielle version af begivenhederne bekræftet. Den 25. juni 1946 fulgte, med følgeskrivelse fra udenrigsminister Gustav Rasmussen, en lang redegørelse fra Mohrs hånd til Kommissionen. Dette er altså den forklaring, som Mohr ville stå ved og hævde over for eftertiden, og spørgsmålet bliver da, om han uden inkonsistens kunne stå ved den, og om han med held kunne hævde den, eller konkret: om redegørelsen svarer til 18. juli-referatet, og hvilken modtagelse den får¹²⁷.

Konsistensen med 18. juli-referatet er bogstaveligt talt perfekt: kun enkelte mindre udeladelser eller rettelser af rent perifer betydning kan registreres. Derimod er redegørelsen garneret med en lang række forklarende og defensoriske indskud fra Mohrs side. Fra et indholdsmæssigt synspunkt er der imidlertid intet, der taler imod, at 18. juli-referatet kan have foreligget for Mohr og dannet grundlaget for hans redegørelse.

De omstændigheder, under hvilke Mohrs redegørelse fremkommer, og de reaktioner, den møder, er ikke uden interesse. Til trods for at den på væsentlige punkter er i klar modstrid med 19. juli-referatet, og at den i forhold til udenrigsministeriets Gråbog vel ikke betegner en egentlig korrektion, men dog et supplement af forbløffende detailrigdom og erindringsfylde, har udenrigsministeren åbenbart set sig i stand til at fremsende den og dermed give den status som et officielt supplement til den viden, som Den parlamentariske Kommission kunne få fra Gråbo-

126. De fire punkter, der er relevante her, er: spørgsmålet om hvem der tog initiativet til notificeringen af 8. juli-erklæringen; spørgsmålet om Mohr havde instruks om at opsøge Ritter; modtagelsen hos Weizsäcker; og Mohrs forbehold med hensyn til tidspunktet for drøftelserne. Den fremstilling, hvorpå Wassards randbemærkninger findes, er renskriften af Peschardts udkast til memorandum (n 83).

127. Det er klart, at et positivt svar på det første spørgsmål ikke forøger sandsynligheden for, at 18. juli-referatet er autentisk; men et negativt svar vil kaste øget tvivl over autenticiteten. Svaret på det andet spørgsmål kan vel ikke direkte belyse autenticitetsspørgsmålet, men nok indicere, med hvilken styrke konkurrerende versioner, først og fremmest 19. juli-referatets og Gråbogens, kunne hævde sig i samtiden (jfr. n 88).

gen. Ejheller finder vi fra de embedsmænd, der kendte til sagen, nogen efterfølgende offentligt udtalt mistro til nøjagtigheden af Mohrs redegørelse, der dog stred så tydeligt mod det 19. juli-referat, om hvis ægthed der »aldrig i ministeriet [havde] hersket tvivl«¹²⁸.

Mens denne holdning fra udenrigsministerens og hans embedsmænds side eventuelt kunne tilskrives almindelig kollegial loyalitet over for Mohr, er Scavenius' reaktion, der naturligvis er af central betydning, bemærkelsesværdig: til trods for at han normalt ikke pålagde sig særlige begrænsninger, når det gjaldt om at forsvare den under besættelsen førte politik, har heller ikke han relevante indvendinger mod Mohrs redegørelse af 25. juni 1946, forsåvidt angår gengivelsen af samtalen med Ritter den 18. juli¹²⁹, medens han på andre punkter tager særdeles energisk til genmæle mod Mohrs forklaringer i redegørelsen¹³⁰.

1.3.2.3. 1953: *Ritters referat og kommentarerne dertil*. I 1953 bliver de tyske akter fra Auswärtiges Amt offentliggjort, herunder også Ritters version af samtalen med Mohr den 18. juli. Denne version¹³¹ afviger betydeligt fra de hidtidige danske versioner af samtalen, Mohrs såvel som Gråbogens, og giver derfor Den parlamentariske Kommission anledning til at anmode Mohr, tilligemed Scavenius og forskellige implicerede embedsmænd i udenrigsministeriet, om kommentarer.

Mohrs kommentar¹³² tager form af en direkte gengivelse af 18. juli-

128. Sjøqvist 1973 b, p. 427.

129. Under en længere, indirekte, polemik med Mohr (PK V, pp. 398–405) har Scavenius til referatet af 18. juli-samtalen kun den ene, næsten parentetiske bemærkning, at han ikke forstår, hvorfor man blev så overrasket over Ritters forslag om »Wirtschaftsunion« den 30. juli, hvis Ritter, som af Mohr refereret, allerede den 18. juli havde talt så længe om de tyske planer, herunder toldunion. Efter et svar fra Mohrs side, der i realiteten blot er en gentagelse af 25. juni-redegørelsen, forlader Scavenius spørgsmålet, hvis pointe nok i højere grad var rettet mod den danske reaktion den 30. juli end mod Mohrs referat. (Scavenius' bemærkning er i virkeligheden nærmest en bestyrkelse af 18. juli-referatets version, idet den overraskelse, som Scavenius vedkender sig at have følt den 30. juli, bedre lader sig forklare ud fra 18. juli-referatets end ud fra 19. juli-referatets version af samtalen med Ritter).

130. Scavenius' indvendinger med hensyn til Mohrs version af begivenhederne under Ritters besøg den 30. juli 1940 går betegnende nok også på spørgsmålet om, hvorvidt Mohrs notater om begivenhederne denne dag er samtidige eller udarbejdede senere. En tilsvarende tvivl rejses ikke over for 18. juli-versionen (jfr. i øvrigt ndf., pp. 345, 351–52).

131. Notits (»Aktenvermerk«) af 18. juli 1940, aftrykt PK XIII, pp. 260–61 og senest som bilag til Pasternak 1974, pp. 126–27.

132. PK XIII, pp. 294–97; senest aftrykt som bilag til Pasternak 1974, pp. 127–30.

referatet, suppleret med en argumenteret afstandtagen fra Ritters version på næsten alle punkter. De spørgsmål, vi kan stille i denne forbindelse, er: hvorledes forholder Ritters referat sig til henholdsvis 18. og 19. juli-referatet? Hvordan er forholdet mellem det direkte citerede referat, som Mohr nu fremlægger, og det i 1946 fremlagte, indirekte formulerede? Og hvordan er reaktionen på offentliggørelsen af Ritters referat og af Mohrs direkte citerede version af 18. juli-referatet¹³³?

Det er ikke svært at se, at *forholdet mellem Ritters referat og de danske versioner* er præget af sådanne uoverensstemmelser og afvigelser, at en nøjere drøftelse er påkrævet¹³⁴. Konkret er formentlig følgende punkter af interesse: Mohr skal ifølge Ritter »wiederholt und in dringlicher Form« have ytret ønske om, at der snarest optoges forhandlinger om de økonomiske spørgsmål, som fulgte af 8. juli-erklæringen, »und zwar in Berlin«; Ritter skal i denne forbindelse have fastslået, at initiativet til forhandlinger udgik fra dansk side; endelig skal Ritter have undgået at nævne bestemte *former* for økonomisk samarbejde, f. eks. toldunion, men det skulle af samtalen være fremgået, at det var sådanne former, Mohr havde i tankerne.

Hvad Mohrs »gentagent udtrykte og indtrængende« ønske om snarlige forhandlinger angår, kan Ritters referat læses på forskellig måde: Tages det som en påstand om, at Mohr *uopfordret* fremkom med ønsket om sådanne forhandlinger¹³⁵, er det i uoverensstemmelse med *både* 18. og 19. juli-referatet, hvor Mohr klart svarer på et spørgsmål. Læser man omvendt Ritter, så Mohrs ønske udtrykkes i et sådant svar, er Ritters fremstilling selvfølgelig nærmere 19. juli-referatet, i og med at Mohr i dette sidste svarer ubetinget ja; men heller ikke i 19. juli-referatet er dette ja gentagent eller indtrængende. Hvad der derimod gentages fra dansk side, og vel at mærke i *begge* danske versioner, er ønsket om, at eventuelle forhandlinger kommer i gang, mens de tyske tanker endnu er på et formativt stade¹³⁶. Gentagelsen er endda stærkest i 18. juli-referatet. Med andre ord: ved afvigelserne på dette punkt er afstanden til

133. Hvad det første spørgsmål angår, kan divergensen mellem 18. juli-referatet og Ritters referat af samme dato vel kun indirekte belyse det førstnævntes autenticitet; men indebærer divergensen samtidig en større overensstemmelse mellem Ritters referat og 19. juli-referatet, ligger heri en indikation af, at dette sidste snarest er det autentiske og originale.

134. P a s t e r n a k 1974, pp. 108–21, går med stor grundighed ind på forholdet, men på delvis andre præmisser og med delvis anderledes vendte konklusioner end de ndf. dragne.

135. Jfr. bemærkningen om det danske »initiativ«.

136. Tanken om at lade eventuelle drøftelser begynde i Berlin er ligeledes fælles for begge danske versioner.

begge danske referater den samme, og ved overensstemmelserne er nærheden i én henseende stærkest til 19. juli-referatet, i en anden henseende til 18. juli-referatet.

At initiativet til forhandlinger skulle være udgået fra dansk side, er på samme måde en påstand, der kan læses som overensstemmende eller uoverensstemmende med de danske referater. Heri fremsætter Mohr som nævnt ikke sua sponte ønsket om forhandlinger; på den anden side er besøget i Berlin som sådant begrundet med 8. juli-erklæringen, som klart kunne fortolkes af tyskerne som havende initiativets karakter¹³⁷.

På det sidste punkt, toldunionen, er de to danske referater aldeles enige i deres afstand fra Ritter, som i dem begge angives at være den, der har nævnt toldunion som en mulig samarbejdsform.

Den almindelige konklusion må for mig at se blive, at Ritters referat ganske vist udtrykker en langt mere positiv dansk holdning end den, der kommer til udtryk i de to danske referater af henholdsvis 18. og 19. juli, men at denne klare vægtforskydning ikke ved en konkret analyse kan fortolkes som en støtte til 19. juli-referatet fremfor 18. juli-referatet¹³⁸.

Reaktionerne i denne fase bliver i første omgang reaktioner på Ritters referat, der som nævnt tilsendes en række personer til udtalelse. Blandt disse er Wassards, Sthyr og Scavenius' svar af interesse¹³⁹. For det første er de alle, ligesom Mohr, afvisende i deres almindelige kommentarer til Ritters version¹⁴⁰; hertil kommer, at Sthyr og Scavenius i deres svar specielt omtaler Mohrs referat af 18. juli-samtalen. Sthyr fastholder således, at Ritters referat er i uoverensstemmelse med »det referat af samtalen, som Mohr aflagde efter sin tilbagekomst til København dagen efter samtalen med Ritter«, og som »har dannet grundlaget for meddelelsen om samtalen i udenrigsministeriets gråbog«¹⁴¹. Det referat, der

137. Således også Scavenius i sin kommentar over for Kommissionen, PK XIII, p. 293; jfr. i samme retning Fink 1973, p. 515 og 1974, p. 142.

138. Således i realiteten også Pasternak 1974, p. 112. Anderledes Sjøqvist 1973 b, p. 432 (der dog ikke argumenterer sin påstand konkret, jfr. Pasternak 1974, p. 115 – vistnok med meningsforstyrrende trykfejl – og 120). Det er ikke nødvendigt her at tage stilling til spørgsmålet om, *hvorfor* Ritters referat er så meget mere positivt end de danske. Det står dog klart, at denne positive karakter kunne have en nyttig funktion for Ritter i det interne tyske magtspil. Læser man hans referat i lyset af dette forhold, gøres en eventuel påvisning af dets støtte til 19. juli-referatet endnu vanskeligere.

139. PK XIII, pp. 293, 298–301.

140. Wassard finder ganske vist »overensstemmelse i hovedlinierne« (PK XIII, p. 301) mellem Gråbogen og Ritters referat, men kan vist kun gøre dette, fordi han fortolker dette sidste som en bekræftelse på, at initiativet til told- og møntunionsforhandlingerne var *tysk*.

141. PK XIII, p. 299.

her sigtes til, kan kun være 19. juli-referatet. Sthyr går altså her imod den opfattelse¹⁴², at Ritters referat stemte vel overens med 19. juli-referatet og derved styrkede dette sidstes troværdighed.

Endnu mere interessant er Scavenius' bemærkning i denne henseende. I hans svar til Den parlamentariske Kommission hedder det til slut:

»Til sammenligning med ambassadør Ritters referater af samtalerne i Berlin og København forekommer det mig påkrævet at få frem, dels direktør Mohrs beretning om sin samtale med Ritter i Berlin, dels det af Mohr optagne referat af min første samtale med Ritter. Efter så mange års forløb er det vel muligt at bevare i erindringen hovedlinierne i dengang førte samtaler, men derimod ikke enkeltheder«. ¹⁴³

Uden at kende dette brev citerer Mohr få dage senere i sit eget svar til Kommissionen 18. juli-referatet. I betragtning af den citerede slutpassus i Scavenius' brev må denne være levende interesseret i det nu af Mohr citerede aktstykke og i, hvorvidt dets indhold stemmer med hans erindring; og hvis 19. juli-referatet var det eneste referat, han hidtil havde set fra Mohrs hånd om sagen, ville man kunne forvente en eller anden form for indsigelse eller i hvert fald en tvivlende forespørgsel i stil med den, han i 1946 havde formuleret med hensyn til Mohrs erindring om 30. juli-referaterne¹⁴⁴. Men Scavenius giver ikke over for Kommissionen udtryk for nogen tvivl eller indsigelse med hensyn til det direkte citerede 18. juli-referat.

Hvad angår forholdet mellem 18. juli-referatet som citeret af Mohr i 1953 og som det fremgår af den fotografiske gengivelse, er der ikke grund til at gå i detaljer. Overensstemmelsen er så fuldstændig, som man med rimelighed kan forlange¹⁴⁵.

1.3.2.4. *Konklusion.* Vi kan sammenfattende om perioden 1945–53/54 konkludere: Mohrs 18. juli-versioner af samtalen med Ritter præsenteres i rimelig indbyrdes konsistens; de svækkes ikke i forhold til 19. juli-referatet af andet opdukkende materiale; de bestrides ikke af de involverede embedsmænd; og selv Scavenius kommer kun med en enkelt de-

142. Således Sjøqvist 1973 b, p. 432.

143. PK XIII, p. 293.

144. Jfr. ovf., n 130.

145. Kun en enkelt afvigelse kan siges at have en vis betydning, nemlig det tonløse »tilkendegivelse«, hvor 18. juli-referatet har »tilkendegivelser« (Nissen 1973, p. 459). 1946-versionen har her, ligesom 19. juli-referatet, det helt positive »tilkendegivelsen«, som Mohr samtidig opponerer mod som en tilsnigelse. Originalens afsluttende »r« er tydeligvis resultatet af en rettelse. Jfr. n 59 ovf.

tailbemærkning dertil, der knap nok har karakter af kritik¹⁴⁶, og bestrider i øvrigt på intet punkt eller tidspunkt Mohrs redegørelse af 1946 om 18. juli-samtalen eller det senere af Mohr fremlagte direkte citat af 18. juli-referatet af denne samtale.

1.3.3. 3. fase (1965–66)

I midten af 1960'erne henvender Mohr sig til udenrigsministeriet med en række håndskrevne notater, herunder originalerne til udstrekningsnotatet og 18. juli-referatet, og får dem efter anmodning renskrevet og afskrifterne henlagt i ministeriets arkiv. Originalerne får han tilbage fra arkivet, hvorpå han destruerer dem, idet Nissen dog forinden har fået lov at affotografere originalen til 18. juli-referatet.

Det er forståeligt, at både Sjøqvist og Fink i deres kritik af Mohrs betretninger har hæftet sig ved dette forhold. For Fink synes spørgsmålet om, hvorfor Mohr destruerede sit referat, ligefrem at være *det* kildekritiske problem af relevans¹⁴⁷.

Det kan ikke nægtes, at et begivenhedsforløb som det skildrede er egnet til at vække mistanke og forundring; men det er min opfattelse, at dette først og fremmest skyldes ellipser i fremstillingen, og at denne i sin fuldstændige sammenhæng gør det muligt at forklare Mohrs handlemåde, uden at denne får noget suspekt eller odigtst præg¹⁴⁸.

Mohr henvender sig til udenrigsministeriets direktør med sin anmodning om afskrift i februar 1965¹⁴⁹. Han begrunder anmodningen med, at notaterne, der er skrevet med blyant, gennem brug og ælde er blevet næsten ulæselige for ham¹⁵⁰. Direktøren og overarkivaren indvilliger i at lade afskrifterne foretage og henlægge i ministeriet, og aftalen bliver, at materialet, efter en endelig kontrol og eventuel kommentering fra Mohrs side, skal tilgå arkivet til afskrift.

En månedstid senere henvender Nissen sig for første gang til Mohr med anmodning om oplysninger til brug for det historiske arbejde om året 1940, som Nissen er ved at samle stof til. Mohr er villig hertil, og i en samtale med Nissen og Hans Kirchhoff kort efter¹⁵¹ lover han bl. a.

146. Jfr. n 129 ovf.

147. F i n k 1973, p. 515.

148. Det er klart, at en sådan forklaring tildels kommer til at bygge på ubeviselige psykologiske konstruktioner; men selv sådanne kan efter omstændighederne have en betydelig grad af plausibilitet.

149. Notat af 14. juli 1971 af Sjøqvist, UM j. nr. 99 F 3/36.

150. Mohrs enke har i en samtale med forf. oplyst, at Mohrs syn på dette tidspunkt faktisk var ret ringe; fru Mohr mente i øvrigt at erindre, at hun selv, bl. a. på denne baggrund, havde tilskyndet sin mand til at få notaterne afskrevet.

151. Transskript af samtale af 22. marts 1965, Mohr, RA.

at sørge for, at en kopi af udenrigsministeriets afskrift af hans notater til sin tid tilgår dem. Dette sker også, efterhånden som afskrivningen skrider frem i løbet af sommeren 1965, og i begyndelsen af august er processen tilsyneladende fuldendt¹⁵². Renskriften ligger nu i udenrigsministeriets arkiv¹⁵³, og en kopi heraf hos Nissen og Kirchhoff, mens originalerne er blevet tilbageleveret Mohr. Det må fastholdes, at intet indicerer, at Sjøqvist eller Nissen på dette tidspunkt eller tidligere har anmodet Mohr om at bevare, endside at udlevere, originalerne.

Over et år efter, i september 1966, skriver Nissen til Mohr¹⁵⁴ og beder nu om lov til at lade originalen til 18. juli-referatet affotografere, da han gerne vil bruge dele af et sådant fotografi som illustration i sin bog om 1940. Nissen omtaler i sit brev ikke andre af Mohrs originale notater. På dette brev svarer Mohr venligt og imødekommende, medsender dokumentet og giver Nissen lov til at lade det affotografere til det angivne formål¹⁵⁵.

En månedstid efter returnerer Nissen dokumentet¹⁵⁶. Han undskylder forsinkelsen, der skyldes, at Rigsarkivets fotograf har haft svært ved at fotografere den utydelige tekst. Han meddeler videre Mohr, at Rigsarkivet foreslår, at blyantsteksten fikseres, og at arkivet i øvrigt er villigt til at lade alle Mohrs originalnotater fotografere. Herpå svarer Mohr:

»Tak for Deres venlige brev af 19. ds. med det returnerede bilag.

Jeg skulle gerne have stillet de gamle håndskrevne optegnelser til disposition for Rigsarkivet, men de eksisterer ikke mere. Da de maskinskrevne afskrifter var taget i 2 eksemplarer, og der blev ryddet op i mine skuffer, blev de tilintetgjort undtagen optegnelsen om samtalen med Ritter, og den er jo nu allerede blevet fotograferet. Det var efterhånden blevet mere og mere vanskeligt for mig at læse de gamle blyantsoptegnelser. [. . .]«¹⁵⁷

Nissen svarer med en beklagelse; han fremsætter ikke i den forbindelse noget ønske om, at Mohr forholder sig på den ene eller den anden måde med hensyn til originalen af 18. juli-referatet.

Hermed slutter korrespondancen på dette punkt. På et – ikke nærmere bestemt – tidspunkt derefter må Mohr have tilintetgjort originalen til 18. juli-referatet.

152. Jfr. takkebrev fra Nissen til Mohr af 6. august 1965, Mohr, RA. (Den følgende korrespondance mellem Nissen og Mohr findes i Rigsarkivet, dels i Mohrs papirer, dels i Nissens samlinger om besættelsestiden).

153. UM j. nr. 99 F 3/36.

154. Brev Nissen–Mohr af 16. september 1966.

155. Brev Mohr–Nissen af 19. september 1966.

156. Brev Nissen–Mohr af 19. oktober 1966.

157. Brev Mohr–Nissen af 25. oktober 1966.

Denne sekvens af begivenheder synes mig at stille Mohrs handlemåde i et andet og gunstigere lys. Mohr er meddeler, og præges klart af meddeleres typiske interesse i at hævde deres version af et begivenhedsforløb; men det er til beklageligt overmål dokumenteret, at historiker er han ikke: han savner aldeles historikerens sans og omhu for, at kilde-materialets renhed bevares. Derimod er han åbenbart indstillet på samarbejde med historikere og på at opfylde deres ønsker i det omfang, det er ham muligt. Begivenhedsforløbet svarer plausibelt til disse psykologiske træk: Fra et »meddeler«synspunkt må afskrifter være lige så gode som originaler, når afskrifterne er foretaget »officielt« i udenrigsministeriet. Hvorfor da beholde originalerne, når man alligevel dårligt kan læse dem, og når ingen historiker på dette tidspunkt har ytret ønske om, at han beholder dem? At originalen til 18. juli-referatet ikke inddrages i destruktionen er rimeligt nok i betragtning af dets særlige karakter og aktualitet. Da en historiker et år senere manifesterer interesse i dette dokument i form af et ønske om affotografering, er han helt villig hertil. Men når dette er maximum af, hvad man fra historikernes side ytrer ønske om, og ønsket er opfyldt gennem affotograferingen, hvorfor da blive ved at gemme originalen til 18. juli-referatet? Nu er det særlige ved dette dokument, Scavenius' streger, jo gennem fotografiet bevaret for eftertiden; og selve referatet er lige så ulæseligt for Mohr, som de andre notater var det. Tankegangen forekommer logisk og utvungen. Og følger vi den, ledes vi fra en tung mistanke over i en dyb beklagelse, også af at ingen af de involverede historikere i 1965 eller 1966, så vidt vi kan se, tænkte på at bede Mohr beholde originalerne til sine notater eller i det mindste til 18. juli-referatet; vi mangler ethvert holdepunkt for at antage, at en sådan anmodning ikke ville være blevet efterkommet.

1.3.4. *De psykologiske spørgsmål*

Tilbage står nu kun, som nævnt i indledningen, en gennemgang af nogle spørgsmål af mere psykologisk art, som på forskellig måde kan påvirke vor bedømmelse af 18. juli-referatets autenticitet og udstrekningsnotatets sandhedsværdi.

1.3.4.1. *Den moralske bedømmelse af Scavenius' handlemåde den 19. juli 1940.* Sjøqvist er af den opfattelse, at Mohrs beretning i udstrekningsnotatet om Scavenius' strygninger i 18. juli-referatet, hvis den er sand, »kaster et særdeles odiøst skær over Erik Scavenius' karakter og hæderlighed, ja også over hans intelligens«¹⁵⁸. Denne konklusion forekommer mig ikke indlysende.

158. Sjøqvist 1973 b, pp. 426–27.

Selve det forhold at referater af samtaler og forhandlinger rettes – undertiden skamrettes – af hierarkisk overordnede, er et fænomen, som vel enhver embedsmand, i udenrigsministeriet som andetsteds, har været ude for, og som ikke medfører noget odium, men højst en ærgrelse hos den, der ser sit værk underkendt. Karakteren af sådanne rettelser kan naturligvis blot være rent sproglig og logisk; men allerede heri kan ofte ligge et moment af substans; og rettelser, der mere åbenbart vedrører substansen, er efter min egen erfaring på ingen måde usædvanlige. Naturligvis vil sådanne substansrettelser kunne blive så vidtgående, at den egentlige samtaledeltager og oprindelige koncipist ikke længere ønsker at stå ved resultatet og må nægte at underskrive det; men hvornår dette punkt nås, må afgøres ud fra de konkrete omstændigheder.

Disse omstændigheder synes i det foreliggende tilfælde ikke at føre rettelsen i retning af det for Scavenius ærerørige. Det må erindres, at Mohr ikke med sine udtalelser kunne binde den danske regering, dels fordi denne ikke havde taget udtrykkelig stilling til de spørgsmål, der rejstes af Ritter, og dels fordi Mohr i den konkrete situation var uden instruks og på rent høflighedsbesøg uden anden funktion end en forsigtig sondering og afgivelsen af forsigtige svar på eventuelle tyske sonderinger. Han er med Finks tidligere refererede udtryk en udpræget biperson. Hovedpersonerne er regeringen, som den 19. juli af Scavenius bliver bedt om at tage stilling til, hvorledes man vil forholde sig til de tyske planer, som de bl. a. var kommet til udtryk gennem Ritters følere i samtalen med Mohr dagen i forvejen. På denne stillingtagen kan Scavenius' rettelser til det mere positive af Mohrs svar ikke antages at have haft nogen væsentlig indflydelse, da disse svar som sagt ikke bandt regeringen. Højst kunne der være tale om, at det tilrettede referat lagde op til en mere ukompliceret drøftelse og godkendelse af Scavenius' fortolkning af erklæringen, end 18. juli-referatet ville have gjort.

Hvorfor da overhovedet rette? Måske fordi ministre foretrækker koncise referater, ikke mindst når de er beslutningsgrundlag; og videre vel, fordi det må have ærgret Scavenius at se sin direktør, i misforstået eftertæksomhed, rejse tvivl om grundlaget for og det seriøse i 8. juli-erklæringen. I modsætning til fejlen med hensyn til niveauet for drøftelserne behøvede denne fejl imidlertid ikke refereres for at kunne redresseres, jfr. at regeringen på basis af 19. juli-referatet – måske, som nævnt, endda med færre psykologiske vanskeligheder – kunne acceptere den danske follow-up, som »takkebrevet« til Ritter udgjorde.

1.3.4.2. *Hvorfor tav Mohr indtil 1965?* Flere forfattere¹⁵⁹ har bemærket, at det virker suspekt, at Mohr først i 1965, efter Scavenius' død, fremkom med forklaringen om dennes rettelser i 18. juli-referatet, så meget mere som Mohr i 1946 (og 1953) i forbindelse med sine redegørelser til Den parlamentariske Kommission havde haft en oplagt mulighed for, ja efter Sjøqvists opfattelse¹⁶⁰ ligefrem en pligt til, at give oplysning også om dette moment.

Det er naturligvis rigtigt, at enhver beskyldning mod andre principielt bør fremsættes på et tidspunkt, hvor den angrebne endnu har mulighed for at forsvare sig. Ved først at gøre udstrekningsnotatet tilgængeligt efter Scavenius' død har Mohr for så vidt overtrådt denne *moralske* pligt. Vor bedømmelse af denne overtrædelse må dog mildnes i det omfang det kan vises eller sandsynliggøres, som det er søgt gjort ovenfor, at de oplysninger, der tilbageholdtes, ikke havde karakter af ærerørige beskyldninger, men snarere måtte betragtes som træk til belysning af Scavenius' almindelige handlemåde.

Under alle omstændigheder er det, der her har interesse, imidlertid ikke den almindelige moralske bedømmelse af, at Mohr taler ud i 1965, men vor specielle *kildekritisk* begrundede interesse i, hvorfor Mohr indtil 1965 tav stille. Den rejste kritik af Mohrs tavshed går her på, dels at han ikke har udnyttet den naturlige lejlighed i 1946 (og eventuelt 1953) til at fremlægge den fulde sandhed; og dels at han (som følge deraf) har afskåret Scavenius fra at blive bekendt med Mohrs forklaring og dermed fra at kunne dementere den.

Jeg vil heroverfor hævde, at afgivelsen af redegørelsen til Den parlamentariske Kommission i 1946 *ikke* var en naturlig anledning for Mohr til at komme med de nævnte oplysninger; og at Scavenius på den anden side gennem Mohrs forklaringer fik tilstrækkelig mulighed for at reagere, kommentere og eventuelt dementere.

Hensigten med Mohrs beretning var at udbygge den viden, som Den parlamentariske Kommission havde om told- og møntunionsforhandlingerne, og som indtil da kun havde bygget på Gråbogen. Da denne, som vi har set, er ret kortfattet med hensyn til begivenhederne i Berlin den 17.–18. juli 1940, og da Mohr er det på daværende tidspunkt eneste levende danske vidne til disse begivenheder, er det rimeligt nok, at han i væsentlig grad netop koncentrerer sig herom. Hans redegørelse tager form af en gengivelse af indholdet af 18. juli-referatet og modtagel-

159. Således Sjøqvist 1973 b, p. 427 og Fink 1973, p. 514.

160. Sjøqvist 1973 b, p. 428.

sesnotatet. Hermed har Kommissionen, set fra hans synspunkt, fået den korrekte og detaillerede version af de pågældende begivenheder i hænde, og det naturlige formål med beretningen er opfyldt.

Det forhold, at Mohr tillige sidder inde med oplysninger, der forklarer, hvorfor der fra hans hånd foreligger en afvigende version, og hvorfor denne version ikke står til troende, må i hans øjne være irrelevant for Kommissionen, *så længe denne fæster lid til den efter hans opfattelse korrekte 18. juli-version*. Hvis Mohr på eget initiativ havde tilføjet de pågældende oplysninger – svarende til substansen i udstregningsnotatet – til sin beretning til Kommissionen, havde det været ensbetydende med at henlede Kommissionens opmærksomhed på en konkurrerende version, som han selv anså for vildledende og fortegnet. En sådan handle måde måtte forekomme ham ikke blot unaturlig og unødvendig, men direkte skadelig for Kommissionens interesser, idet den kun kunne føre til, at troen på den efter hans mening korrekte version eventuelt svækkedes.

Set fra Mohrs synspunkt kunne det kun blive nødvendigt overhovedet at tage spørgsmålet om kildegrundlaget for beretningen af 25. juni 1946 op over for Kommissionen, hvis dennes undersøgelser i øvrigt førte til, at der rejstes tvivl om beretningens indhold. Og det var videre kun nødvendigt for ham, *og formålstjenligt for Kommissionen*, i en forklaring om kildegrundlaget at komme ind på påstanden om Scavenius' udstregninger, hvis den rejste tvivl baseredes på 19. juli-referatet. Som vi har set, rejses der ikke i 1946, men først i 1953/54, efter fremkomsten af Ritters referat, tvivl om indholdet af Mohrs beretning; og Mohrs reaktion er heroverfor netop at redegøre for kildegrundlaget for beretningen. Hvad 19. juli-referatet angår, fremlægges eller påberåbes det ikke for Kommissionen, hverken i 1946 eller i 1953/54; det bliver derfor aldrig hverken nødvendigt eller rimeligt for Mohr at meddele Kommissionen indholdet af udstregningsnotatet¹⁶¹.

Hvad spørgsmålet om Scavenius' mulighed for dementi angår, forelægger Mohr i 1946 en version, der hos enhver, der kendte 19. juli-referatet og anså det for korrekt, måtte vække dyb undren og anspore til borende efterforskning. Muligheden for og anledningen til en kritik,

161. Om nogen pligt til meddelelse af »the whole truth« til Den parlamentariske Kommission, som hævdede af Sjøqvist, kan der ikke være eller have været tale: i så fald havde udenrigsministeriet selv i hvert fald overtrådt denne pligt eklatant ved ikke at meddele Kommissionen 19. juli-referatet og de fyldige oplysninger fra Gråbogens forarbejder, der gled ud i den endelige redaktion. For en opfattelse, der implicerer en klar afstandtagen fra tanken om en sådan pligt, se i øvrigt Sthys generelle ledsagende brev til Kommissionen, PK XIII, p. 298.

ikke bare med hensyn til indholdet, men også med hensyn til kildegrundlaget for Mohrs forklaring forelå altså åbenlyst, jfr. at Scavenius på en række *andre* punkter i Mohrs redegørelse retter sin kritik mod begge disse momenter¹⁶².

Begivenhedsforløbet i 1953 er af samme karakter. Her er muligheden for tvivl eller direkte berigtigelse fra Scavenius' side, om han havde ønsket det, endnu mere åbenbart til stede.

Som vi har set, anfægter Scavenius *ikke*, på trods af disse klare anledninger og muligheder, Mohrs redegørelser om 18. juli-samtalen. På spørgsmålet: hvorfor tav Mohr? kan der derfor efter min mening med rette repliceres: Mohr tav ikke – men hvorfor tav Scavenius?

En yderligere forklaring på Mohrs tavshed indtil 1965 har været søgt i et hensyn til Scavenius. Sjøqvist¹⁶³ har afvist dette argument; men i det mindste tyder visse af Mohrs egne forklaringer på, at hans overvejelser netop har bevæget sig i disse baner. Således forklarer han i 1965 over for Nissen¹⁶⁴ sin undladelse af at fremlægge sit detaljerede notat vedrørende begivenhederne den 30. juli 1940 for Den parlamentariske Kommission med, at en af de bemærkninger, som Scavenius i dette notat refereredes for¹⁶⁵, var af en sådan karakter, at Mohr af hensyn til Scavenius ikke dengang syntes, at han burde lade den komme frem. Endnu mere oplysende er Mohrs forklaring¹⁶⁶ om, at han i 1946 havde haft til hensigt at aflevere sine optegnelser til udenrigsministeriet, men forinden havde konsulteret Munch, da visse af notaterne gengav samtaler med denne:

»[Munch] læste dem igennem, og så sagde han: »Ja, det stemmer ganske med min hukommelse, men jeg vil tro, at det var bedst, at det blev mellem os«. Jeg var noget forbavset over denne stillingtagen, for Munch var først og fremmest historiker. Jeg formoder, at det navnlig var hensynet til Scavenius. [...] Munchs stillingtagen bevirkede, at jeg ganske roligt lagde mine optegnelser til side. Han syntes, at det var for tidligt, og jeg gav ham ret.«¹⁶⁷

Her ser vi dels på ny understregningen af hensynet til Scavenius, og dels den særlige vægt på, at Munch, *skønt historiker*, mente, at det var for tidligt at gøre notaterne offentligt tilgængelige¹⁶⁸.

162. Jfr. ovf., p. 342 (med noter).

163. Sjøqvist 1974, pp. 138–39.

164. Brev af januar 1966 (Nissens samlinger, RA).

165. »De åd sgu' af hånden« (om et netop overstået ministermøde, hvor modstanden havde været mindre end ventet).

166. Transskript af samtale med Nissen og Kirchhoff den 22. marts 1965, og særskilt notat af samme år (Mohr, RA).

167. Samtaletransskript af 22. marts 1965, pp. 15–16.

168. Det bør for en ordens skyld tilføjes, at samtalen ikke omtales i Munchs erindringer.

1.3.4.3. *Mohr som dokumentforfalsker.* Materialets art betyder, at de betragtninger, der kan anlægges ved bedømmelsen af 18. juli-referatets autenticitet og udstrekningsnotatets sandhed i vidt omfang må være baseret på tekstfortolkninger. De konklusioner, der i denne artikel er blevet draget om de tekster, hvortil Mohr selv er ophavsmanden, skulle efter hensigten have en større *sandsynlighed* og *rimelighed* for sig end eventuelle alternative standpunkter; men nogen bevislig *sikkerhed* for en sådan bedømmelse findes naturligvis ikke. Vælger man, hvad der selvfølgelig er muligt, snarere de fortolkninger, der taler til Mohrs ugunst, må konklusionen, som vi har set det hos Sjøqvist, blive, at Mohrs udstrekningsnotat er forkert på afgørende punkter, og at referatet dateret 18. juli er en senere konstruktion, en forfalskning foretaget af Mohr.

Rent bortset fra rimeligheden af de fortolkninger, hvorpå en sådan konklusion må basere sig, må det imidlertid tillige fordres, at den er i stand til med fornøden konsistens at harmonere med vor viden. Dette rejser for mig at se store vanskeligheder i hvert fald i een henseende, nemlig med hensyn til det billede af Mohr som forfalsker, som med nødvendighed følger af den nævnte forfalskningsteori.

Falsknerier foretages som regel med den hensigt, at de så vidt muligt skal kunne modstå efterprøvning. Formodningen er for, at den, der foretager dem, hvor han kan, vil tilstræbe plausibilitet og konsekvens. Dette er den enkle model af, hvad vi kan kalde den »rationelle« forfalskning og forfalsker.

Skal 18. juli-referatet være et falsum udført af Mohr, må det imidlertid fastslås, at denne ikke lever op til den skitserede rationelle model. Tværtimod må han, målt med dens alen, siges at have præsteret et rent ud forbløffende makværk. Lad være, at han ifølge forfalskningsteorien skal have anvendt papir fra en senere dato end dokumentets, til trods for at ældre papir utvivlsomt lod sig fremskaffe. Men til trods for, at den størst mulige plausibilitet ville opnås, hvis »18. juli-referatet« udformedes i så tæt verbal overensstemmelse med det foreliggende og for Mohr tilgængelige 19. juli-referat, garneret med lutter »forklarlige« og »logiske« tilføjelser og udstregninger, skal Mohr efter teorien i stedet have frembragt en version, hvis indhold på punkt efter punkt får trænedede historikere og højtstående embedsmænd til at løfte øjenbrynene for derefter at vende tommelfingeren nedad: Han skal have ladet Scavenius stryge afsnit, der var scavenianske i tonen; han skal have formuleret sit notat, så omskrivninger i 18. juli-referatet var udelukkede, for derefter at indføje sådanne omskrivninger i referatet i massevis; han skal have udpeget Scavenius som eneredaktør af 19. juli-referatet, til trods for at konceptinitialerne

»OM« stod ham for øjnene; og han skal have fremstillet sig selv snart som vildt remonstrerende mod Scavenius, snart som mere scaveniansk end sin udenrigsminister. Han skal videre have fremlagt det notat, der er behæftet med disse besynderligheder, i form af et nusset og gennemrettet stykke papir, der tillige er udstyret med indholdsmæssigt totalt overflødige tilføjelser og udviskninger, der med sikkerhed kan betragtes som uautentiske, og som derfor ikke kan undgå at kaste mistanke over referatet som helhed. Og endelig: han skal have vist dette sjukskede stykke arbejde til en historiker, der kunne kontrollere det; han skal have hidført en ordning, hvorved en anden trænet historiker, nemlig udenrigsministeriets overarkivar, fik mulighed for at gå dokumentet efter i sømmene; og efter at det havde bestået begge disse ildprøver, i den forstand at det var blevet godtaget af den ene historiker, og af den anden uden indsigelse var blevet omsat i en afskrift, der ikke længere dokumenterede dets markante materielle brist, skal han, i stedet for at anvende en nærliggende og plausibel undskyldning for at destruere det, eller i det mindste hævde, at han havde destrueret det, og således unddrage det de tvivl, som han trods alt må have kunnet ane i kimmingen, have indvilliget i at lade det affotografere, så dets snuskede form og åbenlyse mærkværdigheder for evigt kunne fikseres for eftertidens kritiske blik¹⁶⁹.

Det er en nødvendig (men vel at mærke ingen tilstrækkelig) betingelse for forfalskningsteoriens rigtighed, at dette billede af Mohr som falskner kan gøres plausibelt – en behandling det vel kan behøve. Konsistent med den rationelle model er det som sagt på ingen måde. Kun to andre mulige forklaringsmodeller synes at byde sig til: Mohr må have været usædvanlig dum; eller han må have været usædvanlig snu.

Ingen af de to forklaringer formår dog at overbevise: Det forekommer på den ene side lidet acceptabelt, at udenrigsministeriets forhenværende direktør, en topdiplomat der endnu er i fuld funktion, skal have udvist en så bundløs enfoldighed som den, der i så fald måtte antages. Var Mohr da snu? I så fald skal denne usædvanlige snuhed manifestere sig deri, at Mohr under omstændigheder, hvor et »rationelt« falskneri havde kunnet konstrueres med ringe ulejlighed og formentlig havde vundet vid tiltro, i stedet valgte en løsning, der måtte vække dyb mistænksomhed hos erfarne historikere.

Hertil kommer endelig en fælles vanskelighed ved de to modeller, den »dumme« og den »snu«, nemlig at de ikke tillader noget stringent

169. Således også P a s t e r n a k, 1974, pp. 119–20.

modbevis. Kan vi ikke logisk forklare en udstregning? Det er, fordi falskneren Mohr har været for dum til at se problemet. Kan en anden udstregning forklares logisk? Det er, fordi Mohr trods alt ikke var så dum, at han ikke så *det* problem. På samme måde: Er referatet gennemrettet? Det er, fordi Mohr var så snu, at han anede vor mistanke til et dokument, der var for »perfekt«. Er der da steder, hvor referatet tilsyneladende er udformet, som vi ville vente det? Det er, fordi Mohr var så snu, at han indså, at for megen grund til mistanke også var af det onde. Før forfalskningsteoriens tilhængere har lagt sig fast på konsistente og plausible kriterier for, hvad de vil anse for et eventuelt modbevis af deres fortolkning, vil denne teori have svært ved at hævde sig.

2. Det etiske aspekt

I det foregående har jeg søgt, så grundigt og overskueligt som muligt, at opstille præmisserne for en konklusion med hensyn til autenticiteten af 18. juli-referatet og sandheden af udstregningsnotatet. Konklusionen kan imidlertid ikke drages, før vi har fastlagt de krav, vi vil stille til den; og denne fastlæggelse fører os over på det område, som jeg indledningsvis betegnede som den *samtidshistoriske kildekritiks etik*.

I forbindelse med deres arbejde stilles historikere gang på gang over for nødvendigheden af at bedømme troværdigheden af de kilder, der står til deres rådighed. Denne kildebedømmelse er kvantitativt og delvis også kvalitativt mere omfattende og vanskelig for samtidshistorikeren, hvis materiale er så uoverskueligt og bevægeligt. En sådan kildebedømmelse vil ofte kunne føre til, at kildens værdi relativiseres stærkt, eller måske, at historikeren helt afviser at tage den i betragtning. Afgørelser af denne art må naturligvis begrundes over for læseren; og for samtidshistorikeren kan der siges at gælde den særlige forpligtelse til begrundelse, at kildebedømmelsen implicerer en dom over endnu levende eller nyligt afdøde personers troværdighed, og at de således berørte eller deres pårørende har krav på at få at vide, og at andre får at vide, hvorfor det, de har meddelt, af historikeren er blevet vejret og fundet for let. (At deres eventuelle reaktion på sådanne begrundelser udgør en af faktorerne i den nævnte »bevægelighed« i det samtidshistoriske materiale, er en anden sag).

Det skulle normalt være muligt at formulere den nødvendige begrundelse for forkastelsen af en kilde på en måde, der, uden at lade læseren i tvivl om indholdet og vægten af de rejste indvendinger, fastholder disse inden for en sprogligt uanfægtelig referenceramme. Det viden-

skabelige sprog er, som det diplomatiske, rigt på udtryk, der kan anvendes i dette øjemed.

Problemet opstår imidlertid, når en begrundelse for en forkastelse af en kilde ikke alene bygger på, men også i sin formulering gengiver, en opfattelse, der set i straffelovens perspektiv objektivt har karakter af en injurie over for den bedømte meddeler. Dette er temmelig utvetydigt tilfældet i Sjøqvists konklusion med hensyn til Mohrs 18. juli-referat¹⁷⁰.

Lad mig med det samme understrege, at jeg *ikke* inddrager dette juridiske aspekt, fordi jeg mener, at det er eller bør være *direkte* relevant, hverken i det foreliggende tilfælde eller overhovedet: intet ligger mig fjernere end med straffeloven i hånd at søge at skræmme eller true agtværdige og seriøse forskere. Men det juridiske injurieregreb bygger på en almindelig moralopfattelse. Og ikke blot indicerer *forekomsten* af objektive injurier derfor, at der består et sagforhold, som kan – og ofte bør – drøftes ud fra almindelige moralske synspunkter; men de principper, der ligger bag den retlige *bedømmelse* af injuriersager, reflekterer i koncis form overvejelser, der forekommer mig at give en god vejledning også uden for det egentlige juridiske område. Den efterfølgende diskussion har alene det formål at søge at udnytte denne *indirekte* relevans.

Den almindelige hovedregel i injurielovgivningen er udtrykt i straffelovens § 267, hvorefter »[d]en som krænker en andens ære ved fornærmelige ord eller handlinger eller ved at fremsætte eller udbrede sigtelser for et forhold, der er egnet til at nedsætte den fornærmede i medborgers agtelse, straffes [...]« Under visse betingelser er fremsættelsen af sådanne sigtelser dog straffri. Det gælder for det første generelt, *hvis deres sandhed bevises* (straffelovens § 269, stk. 1). Bevisbyrden påhviler altså i så fald den, der har fremsat sigtelsen. Selv om sandhedsbevis ikke kan føres, er der dog andre muligheder for straffrihed, nemlig hvis der foreligger et såkaldt »yringsprivilegium«¹⁷¹. Dette er tilfældet, når sigtelsen er fremsat »i god tro« og *tillige* den, der har fremsat den, *enten* »har været forpligtet til at udtale sig«, *eller* »har handlet til berettiget varetagelse af åbenbar almeninteresse«, *eller* »har handlet til berettiget varetagelse af eget eller andres tarv« (straffelovens § 269, stk. 1).

Lader vi spørgsmålet om sandhedsbevis ligge, kan vi spørge, om allerede nogen af disse sidste tre betingelser kan finde anvendelse på sigtelser fremsat som begrundelse for historikers kildebedømmelse.

Forpligtet til at udtale sig i den nævnte forstand er den, hvem der

170. Jfr. n 14 ovf.

171. Stephan Hurwitz: *Den danske kriminalret, Speciel del* (1955), herefter forkortet: Hurwitz 1955, pp. 345–50.

ifølge lovgivningen påhviler en pligt til at fremkomme med en udtalelse, f. eks. som vidne i en retssag¹⁷²; et sådant pligtmæssigt forhold kan ikke antages at gælde for historikere.

*Den berettigede varetagelse af åbenbar almeninteresse*¹⁷³ er af større relevans: almeninteressen varetages ganske vist ifølge teorien først og fremmest af personer i offentlige hverv under udøvelsen af disse, men også andre talerør for offentligheden, f. eks. pressen, kan påberåbe sig dette ytringsprivilegium¹⁷⁴; det vil på forhånd være naturligt at forestille sig, at også seriøst arbejdende historikere måtte kunne henregnes til denne kategori.

Hurwitz har i en særlig afhandling¹⁷⁵ været inde på dette aspekt, idet han behandler spørgsmålet om grænserne for straffri videnskabelig kritik. Hans konklusion er her, at der vel i princippet må tænkes at bestå en særlig adgang til at fremsætte ærefornærmelser i forbindelse med videnskabelig kritik; men han tilføjer, at man må underkaste den konkrete ærekrænkelse en bedømmelse for at fastslå, om den kan dækkes af det angivne ytringsprivilegium, og resumerer her sin egen holdning i følgende passus:

»Medens der således endnu kan være efter omstændighederne god grund til at fritage en faglig kritik for pligten til at føre sandhedsbevis ved beskyldninger for urigtige (usandfærdige) eller tendentiøse citater, plagiat, for at tilegne sig æren af andres forskningsresultater etc., idet sådanne beskyldninger – omend ærekrænkende – dog har en overvejende faglig karakter, bør bevispligten næppe svækkes med hensyn til sigtelser om, at den angrebne forfatter eller forsker har ladet sig bestikke til at udtale en anskuelse eller ligefrem har gjort sig skyldig i et videnskabeligt falsum eller måske endog bedrageri [. . .]«¹⁷⁶

Man vil altså se, at Hurwitz i realiteten højst må antages at indrømme ytringsprivilegiet for den »normale« negative kildebedømmelse, der betvivler det korrekte eller acceptable i indholdet af kilden, men udelukker privilegiet ved en karakteristik som den, der er foretaget i forbindelse med 18. juli-referatet. Hertil kommer, at Hurwitz' overvejelser gælder videnskabelig kritik, hvorved der tydeligvis normalt tænkes på dele af en meningsudveksling mellem fagfæller¹⁷⁷. Imidlertid er »modparten« i en kildebedømmelse ikke historikerens fagfælle, der under videnskabsmaske har produceret sig over for offentligheden og nu skal revses for

172. Hurwitz 1955, pp. 345–46.

173. Ibid., pp. 346–47.

174. Ibid., pp. 346–47.

175. Juristen 1937, pp. 117–28 (herefter forkortet: Hurwitz 1937).

176. Hurwitz 1937, pp. 127–28.

177. Ibid., p. 127.

sine fejltagelser, men en »læg« ophavsmand til en beretning. Denne lægmand må for mig at se efter omstændighederne være berettiget til en *bredere* beskyttelse end fagfællen¹⁷⁸. I samme retning trækker en udtalelse fra Hurwitz¹⁷⁹ om det betænkelige i at indrømme et særligt videnskabeligt ytringsprivilegium for publikationer, der ikke fortrinsvis henvender sig til fagfolk. Endelig må det for mig at se fastholdes som noget væsentligt, at det, der eventuelt kunne begrunde almeninteressen i historikerens påstand, er selve hans kildebedømmelse, men næppe den særligt angribelige formulering deraf: som nævnt vil historikere normalt være i stand til at formulere sig u-injurierende og alligevel med al (også for almenheden) ønskelig tydelighed. Alt i alt må det antages, at heller ikke almeninteressen som ytringsprivilegium kan dække historikerens situation ved ærekrænkende kildebedømmelser af den her omhandlede art.

Den berettigede varetagelse af andres eller eget tarv synes i realiteten efter teorien at omfatte sigtelser fremsat i afæskede udtalelser og dermed at være uanvendelig som ytringsprivilegium i den foreliggende sammenhæng.

Konklusionen må da blive, at der juridisk normalt vil blive krævet sandhedsbevis¹⁸⁰ for injurier fremsat som led i eller resultat af en historisk kildebedømmelse. Sigtelsen skal med andre ord kunne bevises for at kunne fremsættes straffrit¹⁸¹. Spørgsmålet, om den blotte *tro på* bevisligheden eller sandheden af sigtelsen også bør disculpere, har naturligt nok også været drøftet. Den »mildeste« konklusion er her den, at *tro på bevisligheden* af sigtelsen vil kunne disculpere, mens *tro på sandheden* ikke vil kunne have denne konsekvens¹⁸². Efter min opfattelse er det dog et spørgsmål, om specielt videnskabeligt arbejdende historikere vil kunne påberåbe sig *tro på bevislighed* som erstatning for egentligt sandhedsbevis: det er netop historikerens opgave at gå til bunds i sagen for at finde og fremlægge de beviser, der måtte være, og den historiker, der bygger sin fremstilling på *troen* på, at hans udsagn kan bevises, men

178. Jfr. *ibid.*, p. 127.

179. *Ibid.*, p. 127.

180. Om dette begreb se Hurwitz 1955, pp. 350–56.

181. Det må tilføjes, at der formentlig i praksis regelmæssigt vil blive tale om *strafforfald* for injurier af den nævnte art, fremsat uden at sandhedsbevis kan føres, men i øvrigt som led i seriøse historiske fremstillinger (jfr. straffelovens § 269, stk. 2: »Straf kan bortfalde, når der oplyses omstændigheder, som gav føje til at anse sigtelsen for sand«); men dette påvirker ikke det principielle i sagen.

182. Se herom Hurwitz 1955, pp. 355–56; Waaben, Nordisk tidsskrift for Kriminalvidenskab, 1956, pp. 276–77, accepterer ikke sondringen, og vil som hovedregel afvise disculperende virkning i begge tilfælde.

ikke beviser dem, vil næppe finde, at hans værk vinder udelt tilslutning blandt folk af faget¹⁸³.

Dette er den *juridiske* side af sagen, med andre ord de regler en domstol kunne tænkes at lægge til grund, hvis den fik spørgsmålet forelagt. En forelæggelse for domstolene vil imidlertid ret sjældent forekomme. Dels er injuriersager erfaringsmæssigt et sløvt, henholdsvis tveægget våben til at forsvare sin ære med, og de fleste sagførere vil derfor vel fraråde deres klienter at gå rettens vej i sådanne tilfælde, medmindre sagforholdet er aldeles åbenbart. Men hertil kommer, at der er almindelig enighed om, at domstolene er *særlig* dårligt egnede til pådømmelsen af injuriersager inden for det videnskabelige felt¹⁸⁴. Hvad samtidshistorikeren¹⁸⁵ derfor i praksis står overfor, vil ikke være et juridisk, men et moralsk problem. Han må gøre sig klart, at bestemte, efter hans mening berettigede, udtalelser fra hans side vil føles som ærerørige og følgelig gøre den omhandlede person og hans pårørende ondt, specielt fordi disse udtalelser fremsættes med hele den videnskabelige undersøgelses vægt. På den anden side vil han vide, at de således ramte, netop på grund af dette videnskabelige moment, som er det ekstra sårende for dem, kun sjældent vil vove gangen til retten. Historikeren er altså i en særlig beskyttet situation, fordi de *ydre*, juridiske, begrænsninger af hans ytringsfrihed ikke kan tænkes at ville blive aktiveret. Men med så meget større kraft stiller spørgsmålet sig, hvilke *indre* begrænsninger han da bør pålægge sig med hensyn til fremsættelsen af objektive injurier, og vel overhovedet med hensyn til enhver påstand, der i sin form er egnet til at vække mere end almindelig fortrydelse hos den berørte, og som kunne formuleres anderledes uden skade for indholdet.

Det er min opfattelse, at det krav, samtidshistorikeren bør stille til

-
183. At historikere derimod principielt baserer deres fremstilling på troen på de fremsatte påstandes sandhed, dette begreb forstået rimeligt relativt, kan som nævnt ikke efter teorien fungere som erstatning for sandhedsbevis.
184. Således også H u r w i t z 1937, p. 125, der deraf slutter, at »*trangen* til domstolsbeskyttelse ikke gør sig gældende i samme omfang«. Dette er nok lidt vidtgående: trangen til beskyttelse er den samme, eller endog større, men den rationelle forhåbning derom mindre. Domstolspraksis er i øvrigt særdeles mager på dette felt.
185. Problemet er specifikt for samtidshistorikeren, for så vidt som forskere, der beskæftiger sig med ældre tider, i langt ringere grad behøver at frygte, at deres vurdering afføder personlige reaktioner. Det juridiske korrelat til denne betragtning er reglen i straffelovens § 274, stk. 2, hvorefter der efter udløbet af en frist på 20 år efter den angrebnes død kun idømmes straf for injurier mod bedre vidende eller fremsat uden rimelig grund – betingelser, der næppe vil være aktuelle for gode historikere.

sin egen fremstilling¹⁸⁶, og som andre med føje kan stille til ham, er det, som også den juridiske teori indicerer: der skal kunne føres positivt sandhedsbevis. Bevisbyrden må utvetydigt påhvile forskeren, og kan han ikke hinsides al rimelig tvivl godtgøre sin påstand, bør han undlade at fremsætte den i en ærekrænkende eller sårende form. Da fældende beviser er relativt sjældne planter i historikerens herbarium, og hans konklusioner derfor ofte må støttes på fortolkninger, formodninger o. l., må et korrelat til dette første krav være, at undersøgelsen af materialet i de pågældende tilfælde må være så udtømmende som muligt og argumentationen særlig indgående og fuldstændig, idet man kun således på tilstrækkelig vis kan sikre sig mod al rimelig tvivl om resultatet og godtgøre, at en fornøden sikkerhed foreligger. Den ærerørige konklusion skal med andre ord kunne bæres af materialet, og af *hele* materialet.

Disse generelle konklusioner, som efter min mening bør danne den centrale kerne i den samtidshistoriske kildekritiks etik, må også få betydning ved bedømmelsen af det foreliggende konkrete tilfælde, »Mohrsagen«. Som nævnt udgør den af Sjøqvist dragne konklusion om 18. juli-referatet som en »senere konstruktion« utvivlsomt en objektiv injurie. Spørgsmålet bliver da: er kilderne gransket til bunds? Og kan der på baggrund deraf føres sandhedsbevis for beskyldningen?

Det første spørgsmål kan efter min mening i det store og hele besvares bekræftende, omend Sjøqvist måske nok kunne have draget nytte af et grundigere studium af fotografiet af 18. juli-referatet og af Mohrs papirer.

Med hensyn til det andet spørgsmål føler jeg det imidlertid berettiget at hævde, at Sjøqvist ikke har leveret noget sandhedsbevis for forfalskningsteorien, og at et sådant bevis vel overhovedet ikke i dag vil kunne opstilles. Det kan med andre ord for mig at se ikke bevises, og bør derfor heller ikke påstås, at minister Mohrs referat af 18. juli 1940 ikke er autentisk.

186. Den hidtidige argumentation har kun vedrørt kildebedømmelsen; men argumenterne, og de krav, der kan støttes på dem, kan for mig at se a fortiori anvendes på fremstillingens øvrige led: de personer, der omtales i selve den historiske redegørelse, kan ikke tænkes at skulle nyde ringere beskyttelse end meddelere, snarere større, idet meddelerne i det mindste selv med deres beretning har ønsket at træde frem for et forum af forskere, og for så vidt eksponeret sig for kritik, mens de personer, der omtales i historieskriverens værk (og sådanne ophavsmænd til kilder, der ikke ved deres eget forhold har bidraget til at fremlægge disse for forskeren til anvendelse ved fremstillingen), efter omstændighederne måske intet højere ønske har end at holde sig aldeles ude af ethvert rampelys.

Svar til universitetsadjunkt H. H. Bruun

Af Viggo Sjøqvist

I sit afsluttende svar til H. H. Bruun gør dr. Viggo Sjøqvist ganske kort rede for, hvordan striden om de »mohrske referater« er opstået. Endvidere imødegår han en række af Bruuns kritiske indvendinger i denne sag.

Idet jeg takker Bruun for hans lange og lærde indlæg, hvori han blandt andet søger at bevise, at jeg er dømt – ikke juridisk men moralsk – som en person, der ikke er et sandhedsvidne, skal jeg svare ham så kort og klart som muligt.

Bruun skriver: »Ikke alene undlader han (Sjøqvist) indtil 1974 at imødegå Nissens påstand om 18. juli-referatets papirkvalitet privat eller offentligt«. Det sidste er rigtigt; men jeg har i svaret til Pasternak udtrykkelig fortalt, hvorfor jeg ikke offentligt er fremkommet med min påstand før. Bruuns bemærkning gør det i øvrigt efter min mening nødvendigt at redegøre nærmere for hele denne sags opståen. I midten af 1960-erne kom Henrik Nissen adskillige gange op til mig i Udenrigsministeriets arkiv for at hente akter til sit arbejde om forhandlingspolitikken. Ved disse lejligheder diskuterede vi spørgsmål af interesse for hans fremstilling. Vi kom også ind på Mohrs referater, og jeg fortalte ham om min mistanke med hensyn til deres anvendelighed i den historiske forskning. Når Nissen i sin disputats tager spørgsmålet om forfalskningsteorien op til undersøgelse, ser jeg dette som et resultat af vore samtaler og mine advarsler.

Jeg troede, at disse havde virket så overbevisende, at han ville undlade at benytte det såkaldte 18. juli-referat. Stor var derfor min forbavselse, da jeg i juli 1971 ved gennemlæsningen af hans manuskript erfarede, at han ikke havde ændret en tøddel i sin opfattelse. Derefter var sagen for mit vedkommende ganske klar. Hvis Henrik Nissen ikke blev modsagt, ville hans version komme til at stå som den videnskabelige sandhed. Følgelig brugte jeg det meste af juli og august 1971 til at gennearbejde hele problemkomplekset. I et brev af 13. september 1971 til Nissen fremsendte jeg resultatet af mine undersøgelser angående

18. og 19. juli-referaternes autenticitet. Spørgsmålet om papirkvaliteten nævnte jeg ikke i dette brev ud fra den betragtning, som jeg har gjort gældende i svaret til Pasternak. Derimod bebudede jeg, at jeg ville fremsætte mine synspunkter (angående de omtalte referater) »i en anmeldelse eller på anden måde«. Dette skete da i den artikel, jeg skrev til »Historie«, ny række X, 3 i 1973.

Det væsentligste i »Mohr-sagen« er efter min opfattelse den såkaldte »nedskæringsteori«, hvor det afgørende punkt er de tekstomskrivninger, der har fundet sted. Bruun siger, at jeg på dette punkt er »urimelig restriktiv«. Jeg kan ikke sige det samme om hans fortolkning af punktet. Den er alt andet end restriktiv. Vi har Mohrs eget fuldstændig klare udsagn, som ikke kan misforstås af nogen, der kan dansk. Mohr siger, at da Scavenius var færdig med udstregningerne, »sagde han sluttelig, at han nu ville lade det forkortede referat renskrive, forelægge det i ministeriet og henlægge det på akterne, så kunne jeg beholde mit referat med alle »detaillerne«.

Dette udsagn er absolut fældende for Mohr, og det er Bruun formentlig også klar over. Men hvad sker? Bruun giver sig til at spekulere, forklare og fortolke. Inden vi ser os om, så viser det sig, at det, Mohr har skrevet, åbenbart er noget snak. Der må – stadig ifølge Bruun – have eksisteret en »mellemfase« i formuleringen, som ingen ellers har hørt noget om, og Mohr skal selv have foretaget tekstændringerne, skønt han ifølge sit eget referat ikke har haft det mindste at gøre dermed, ja i realiteten fralægger sig ansvaret for resultatet af de påståede nedskæringer. I sandhed, her kan man benytte det tyske Sprichwort: keine Hexerei, nur Behändigkeit. Det er for øvrigt et gennemgående træk i Bruuns fremstilling, at vanskelighederne så vidt muligt søges fjernet gennem anvendelse af begreber som: antagelse, psykologisk antagelse, fortolkning, hypotese etc.

Under gennemgangen af »Graabogen« fra 1941 får Bruun lejlighed til at referere nogle af mig hidtil upåagtede mohrske notater. Det ene, som ifølge Bruun er fejldateret med mindst to år, er af en sådan karakter, at han ser sig nødsaget til at kassere det som en brugelig kilde. Det andet fra 26. oktober 1945 går Bruun meget let hen over. Det kunne ellers være interessant at kommentere det punkt for punkt for at vise, hvor svagt og upålideligt det er. Men da dette vil føre for vidt, så skal jeg indskrænke mig til et enkelt punkt. Under indtryk af Christmas Møllers voldsomme angreb på Mohr for hans optræden i Berlin i juli 1940, skriver Mohr følgende: »Kammerherre Zahle hævder, at jeg, når jeg kommer til Berlin, nødvendigvis må aflægge høflighedsbesøg hos de her-

rer i det tyske Udenrigsministerium, som jeg kender fra tidligere tid. Scavenius mener det samme.« Med andre ord: det er Zahles og Scavenius' skyld, at han fik samtalen med Ritter. Han glemmer, at han i indledningen til »Graabogen« udtrykkelig har erklæret, at ideen med besøget var hans!

Bruun bebrejder mig, at jeg ikke har studeret Mohrs papirer, der nu er i Rigsarkivet. Det kan han for så vidt have ret i. Hvis jeg havde gjort det, ville jeg have fået skænket endnu en række argumenter til underbygning af min påstand om de mohrske referater. Set fra forsvarrets synspunkt er dette materiale unægtelig »deprimerende rigt« på usikre indicier.

I øvrigt vil jeg gerne gøre Bruun endnu en indrømmelse. Sådant som min bemærkning om Scavenius' »karakter, hæderlighed og intelligens« er udformet, er sætningen svag. Hvad jeg har villet sige er, at Scavenius var en så selvbevidst og selvsikker natur, at det ikke kunne falde ham ind at prøve på at påtvinge sin direktør en anden opfattelse end den, han måtte ønske at give udtryk for, og da slet ikke på den omtalte måde ved at sidde og »rette stil«.

Desuden var Scavenius hverken tvunget eller forpligtet til i ministermødet at benytte et notat af Mohr. En mundtlig meddelelse baseret på Mohrs referat kunne have gjort akkurat den samme virkning. Men nu forelå 19. juli-referatet, som Scavenius var tilfreds med, og så benyttede han det. Mohrs forsvarer tildeler i denne sag Scavenius en rolle, der ikke stemmer overens med det billede, som i hvert fald jeg har dannet mig af hans måde at optræde på.

Mohrs destruktion af de håndskrevne notater mener Bruun at kunne stille i »et andet og gunstigere lys« ved en nærmere skildring af omstændighederne. Disse er følgende: den 19. september 1966 låner Henrik Nissen 18. juli-referatet til affotografering. Da han en måneds tid senere leverer det tilbage og nu beder om også at måtte låne de andre notater til affotografering, får han at vide, at de ikke er mere. Nogen tid efter forsvinder også det håndskrevne notat af 18. juli. Hvorledes dette handlingsforløb skulle kunne stille Mohrs optræden i et bedre lys, fatter jeg ikke. For mig at se, virker Bruuns argumentation nærmest som en boomerang.

Der er adskillige andre punkter i Bruuns indlæg, det kunne være fristende at tage op til kritisk behandling som f. eks. påstanden om, at dateringen af »det andet notat« også skulle kunne betvivles, eller dr. Munchs bemærkninger om Mohrs notater, eller spørgsmålet om Scavenius' tavshed. Men en begrænsning er nødvendig. Sagen må have en ende. Jeg vil dog ikke forbigå hans ord om, at intet ligger ham fjernere »end

med straffeloven i hånd at søge at skræmme eller true agtværdige og seriøse forskere«. Jamen, det er netop det indtryk, som i det mindste jeg har fået ved læsningen af indlæggets sidste del. Men Bruun ender dog fornuftigvis med at erkende, at det er en dårlig idé at indanke en sag af denne art for domstolene.

Dette er jeg ganske enig i, og det er heller ikke nødvendigt, thi der findes en ganske anderledes kompetent domstol, og det er *tiden*. Når alle de meget forståelige, oprørte og indigenerede følelser er døet hen sammen med dem, der nærede dem, så vil der stå tilbage en række kolde og klare kendsgerninger, der hverken kan bortforklares eller bortfortolkes. Det vil blive ud fra disse kendsgerninger, at den endelige dom vil blive fældet.

O. C. Mohrs referat 18. juli 1940

Indlæg fra Henrik S. Nissen

Dr. phil. Henrik S. Nissen har ønsket nedenstående indlæg optaget. For så vidt angår spørgsmålet om forud-tilsendelse af artiklerne til dr. Nissen bemærker redaktionen, at Viggo Sjøqvists og i særlig grad Troels Finks første indlæg havde karakteren af anmeldelser, og det er ikke praksis at sende sådanne til bøgernes forfattere, inden de offentliggøres.

Det kan måske undre, at jeg ikke på et tidligere tidspunkt har blandet mig i diskussionen om autenticiteten af O. C. Mohrs referat af 18. juli 1940. Hertil er der to grunde, en teknisk og en videnskabelig.

Den tekniske består i, at redaktionen af Historie over for mig har brudt den praksis at sende indlæg af en sådan art til omgående besvarelse. Jeg er mere eller mindre rygtevis blevet underrettet om, at der nu ville komme indlæg fra den ene eller den anden, men redaktionen har ikke spurgt mig, om jeg kunne ønske at ytre mig. Jeg har dog, efter at have fået at vide, at Hans Henrik Bruun arbejdede med sin artikel, fået den meddelelse, at tidsskriftet stod mig åbent, men da jeg ikke samtidig fik tilsendt de sidste debatindlæg, foretrak jeg at vente. Den baghånd, redaktionen således har sat mig i, håber jeg at få mulighed for at udnytte i et kommende nr. af tidsskriftet.

Den videnskabelige grund har for mig været, at der hverken i dr. Sjøqvists eller i prof. Troels Finks indlæg har været seriøse forsøg på at opstille en konsistent forfalskningshypotese, der forklarer de foreliggende iagttagelser bedre end en hypotese, der indbefatter referatets autenticitet.

Imidlertid har Hans Henrik Bruun nu i sin meget grundige artikel fremført en række af de iagttagelser og ræsonnementer, som jeg erindrer fra mig eget arbejde; men dels måtte jeg nødvendigvis fatte mig i nogen korthed i min disputats, dels har Hans Henrik Bruun fremdraget mere materiale og med større omhu drøftet fortolkningsmulighederne. Jeg har derfor meget lidt at tilføje. En uenighed mellem Hans Henrik Bruun og mig drejer sig om det metodiske, først og fremmest på spørgsmålet om, hvilke hypoteser samtidshistorikeren kan tillade sig, henholdsvis er forpligtet til at fremsætte på grundlag af sine iagttagelser. Dette vil jeg gerne have mulighed for at tage op senere.

Her skal jeg blot uddybe et enkelt punkt i den hidtidige debat. Dr.

Sjøqvists påstand i svaret til Jacob Pasternak angående papirkvaliteten af 18. juli-referatet overraskede og skuffede mig. Dels henviste dr. Sjøqvist ikke selv (hvad han selvfølgelig burde) til, at jeg var kommet til det modsatte resultat. Dels havde dr. Sjøqvist og jeg gentagne gange drøftet autenticitetsspørgsmålet. Dr. Sjøqvist havde lejlighed til to gange at læse mit manuskript igennem (i kladde og i den endelige version inden trykningen). Ved ingen lejlighed ytrede han noget om papirkvaliteten. Jeg måtte derfor, indtil jeg læste dr. Sjøqvists svar til Jacob Pasternak, gå ud fra, at han var enig med mig i resultatet af den skønsmæssige undersøgelse, som jeg refererede i min bog (pag. 585 note 5).

Ved læsning af dr. Sjøqvists påstand blev jeg overrasket; jeg er det for så vidt endnu, men jeg tilstår, at jeg undrer mig mindre efter at have læst Hans Henrik Bruuns artikel.

Søofficerernes mundkurv 1907–08

»Beretning om et Forsøg paa at faa opklaret
Søofficerernes Stilling til Danmarks Forsvar« 1907–08

Ved Hans Chr. Bjerg

På trods af, at forsvarssagen er den nyeste danske histories største politiske stridsspørgsmål, må den siges at være meget lidt undersøgt. Således mangler der undersøgelser vedrørende de forskellige pressionsgrupper inden for officerskredse. Arkivar, cand. mag. Hans Chr. Bjerg meddeler som et eksempel på en sådan pressionsgruppe et hidtil upåagtet manuskript, der beror i Marinens Bibliotek. Den bevægelse blandt yngre søofficerer i 1907–08, som manuskriptet beretter om, endte med en ministeriel mundkurv til søofficererne. I forbindelse med fremlæggelsen af manuskriptet diskuteres de forskellige forhold, der knytter sig til et sådant ytringsforbud.

Problemerne omkring forsvarets ordning er vel nok det mest følelsesladede politiske spørgsmål i den nyeste danske historie. Gennemførelsen af en ordning af forsvarret blev kædet sammen med realpolitiske og skatopolitiske krav i 1870erne og 1880erne og gik uløseligt i hårdknode. Det turde være velkendt, hvorledes den danske konseilspræsident Estrup fra midten af 1880erne gennemførte sin egen forsvarsordning ved provisoriske love og derved kraftigt politiserede hele spørgsmålet omkring forsvarret. Stridens genstand var i virkeligheden ikke forsvarret som sådan men Københavns landbefæstning. Et projekt, som forskellige militære kommissioner – og regeringerne – havde frarådet gennem 1870erne¹. En ordning af forsvarret blev fra Højres side gjort lig med gennemførelsen af Københavns landbefæstning, stærkt anbefalet af artilleriofficerer, noget der bragte hærens officerer som sådan i opposition til flådens officerer, der nok ville en befæstning af København – især til søsiden – men ikke på bekostning af flådens »kraftige udvikling«, som man naturligvis anså for at være af større betydning. Der dannedes sig på denne måde to grundopfattelser, henholdsvis af sømilitær og landmilitær observans². Artilleriofficererne havde regeringens bevågenhed, og søofficerernes mening blev derfor undertrykt.

1. Om forhistorien til 1870ernes og 1880ernes forsvarspolitiske diskussioner se Kristian Hvidt: *Venstre og Forsvarssagen 1870–1901* (1960) og Hans Chr. Bjerg: *Debatten om Danmarks strategiproblem 1872–76*, Historie, Jyske Saml. Ny Rk. X, 1 (1972) pp. 1–83.
2. Se nærmere herom i Bjerg op. cit.

Generelt set er de danske forsvarpolitiske drøftelser i slutningen af forrige århundrede og disses politiske udtryk – forsvarssagen – meget lidt undersøgt. Der er således ikke skrevet noget om de kredse, der ledede hele forsvarsagitationen, og hvorledes disses forbindelse var med de forskellige regeringsmedlemmer og politikere. En anden ting, der i denne forbindelse er meget lidt undersøgt, er de forskellige regerings- eller ministerforbud mod, at officererne udtalte sig offentligt i forsvarsspørgsmål, der blev givet med mellemrum op til første verdenskrig. Problematikken er i sig selv interessant. Er det overhovedet muligt ifølge grundloven at udstede et sådant ytringsforbud over for officerer. I § 94 i den gennemsete grundlov af 1866 var det nævnt, at der, hvad krigsmagten angik, gjaldt visse indskrænkninger, hvad angik anholdelses- og foreringsrettigheder (§§ 80, 87 og 88).

Allerede general W. Raasløff forbød som krigs- og marineminister officererne at udtale sig om forswarets problemer, imens de militære organisationslove af 1867 og 1868 blev behandlet i Rigsdagen.

Søofficererne følte sig som nævnt stærkt svigtet af landofficererne i 1880ernes hede forsvarsagitation og flere gange forsøgte disse i artikler og pjecer at hævde en anden opfattelse om forswarets ordning end den regeringen og forsvarsforeningerne hævdede. Den 27. marts 1887 blev der endvidere i Søe-lieutenant-Selskabet – den sømilitære pendent til Det krigsvidenskabelige Selskab – stillet forslag om nedsættelsen af et udvalg, som under fortrolig form skulle behandle forskellige spørgsmål vedrørende forswarets ordning og flådens opgaver³. Den 5. april s. å. meddelte viceadmiral Meldal, der var chef for Søofficerskorpset, på et møde i dette selskab, at det ikke kunne tillades, at disse spørgsmål diskuteredes, »idet det ville være farligt for den militære ånd og god tone«! Søofficererne havde ganske enkelt fået mundkurv på! Begrundelsen for, at viceadmiralen således kunne gribe ind var, at man opfattede officerer som også undergivet de militære foreskrifter i deres foreninger. Retlig må dette formentlig kunne anfægtes. Samtidig må man huske på, at dette fandt sted samtidig med, at landofficererne rejste riget rundt for at agitere for en befæstning af København til landsiden. Man ville åbenbart ikke fra højere sted tolerere at de såkaldt »sagkyndige« var uenige offentligt.

Fraktioner af Venstre måtte i 1894 »sluge« Københavns landbefæstning for at få Estrup fjernet. I 1901 bevirkede systemskiftet, at forsvarsspørgsmålet på ny måtte tages op på ændrede vilkår. I 1902 blev en ny stor forsvarskommission nedsat, som – håbede alle – endeligt ville ordne forswaret. Det varede ikke længe før den sømilitære strategiopfattelse

3. K. D a h l (red.): *Søe-lieutenant-Selskabet 1784–1934 (1934)* pp. 109–110.

kraftigt stødte sammen med den landmilitære i kommissionen. Der blev forgæves gjort forsøg på at undgå, at denne dybe uenighed nåede ud til offentligheden. Striden personificeredes i øvrigt i krigsministeren, general Madsens personlige stridigheder med marineministeren, admiral Jøhnke⁴. Den 24.–28. november 1904 indeholdt Berlingske Tidende en række artikler af kaptajn af marinen Chr. Cold om marinens opgaver. Cold sad på dette tidspunkt i Marineministeriets stab, og hans synspunkter blev derfor anset for mere eller mindre officiøse⁵. Artiklerne var polemiske mod Københavns landbefæstning. Landofficererne blev beskyldt for at ville gennemføre eller rettere sagt vedligeholde fæstningen på bekostning af flådens udvikling. Sindene kom i kog, og der indsamledes blandt søofficerer underskrifter for at støtte de synspunkter, som var fremkommen i de Cold'ske artikler. Der blev fra Marineministeriet på dette tidspunkt mærkværdigvis ikke lagt hindringer i vejen for disse sympatitilkendegivelser.

Da Det krigsvidenskabelige Selskab i begyndelsen af 1907, som efterfølgning af et foredrag om maritim-strategiske betragtninger, ønskede at diskutere problemerne omkring forsvarets ordning, resulterede dette i, at selskabet modtog en misbilligende tilkendegivelse fra forsvarsministeren J. C. Christensen, der reelt var lig med et forbud mod at diskutere disse spørgsmål i Det krigsvidenskabelige Selskab. Efter devisen »stilhed mens retten voterer« mente J. C. Christensen sig berettiget til at udstede et sådant forbud under påberåbelse af »den militære disciplin«.

I Marinens Biblioteks manuskriptsamling ligger en håndskreven »Beretning om et Forsøg paa at faa opklaret Søofficerernes Stilling til Danmarks Forsvar. (Nedskrevet efter Hukommelsen i Begyndelsen af Januar 1908 og godkendt af dem der vide, hvad der foregik)«. Manuskriptet er på 33 sider med diverse bilag og er indgået i dette biblioteks samlinger i 1967 sammen med forskellige papirer, som har tilhørt søofficeren J. H. Schultz. Det beretter om en bevægelse, der blev startet af en række yngre officerer i efteråret 1907 for at få en diskussion i gang i Sø-lieutenant-Selskabet angående hvilken opfattelse søofficererne havde om forsvarets ordning, og om det eventuelt var muligt derigennem og gennem en fordomsfri kontakt til landofficererne at nå frem til en fælles opfattelse for begge værn, idet man erkendte, at det i høj grad var denne uenighed, der lagde hindringer for en endelig løsning af de militærpolitiske spørgsmål. Udgangen på de forskellige bestræbelser blev – som det vil kunne

4. Se herom i Troels Fink: *Ustabil Balance*. Dansk Udenrigs- og forsvarspolitik 1894–1905 (1961).

5. Om de Cold'ske artikler se Troels Fink op. cit. pp. 225 ff.

ses – at søofficererne fik en ministeriel mundkurv og ikke måtte udtale sig om disse spørgsmål, så længe Forsvarskommissionen ikke havde afgivet betænkning.

Manuskriptet skal nedenfor gengives i sin helhed, idet det forekommer at være et interessant bidrag til Forsvarssagens historie i Danmark specielt med henblik på situationen omkring Forsvarskommissionen af 1902 og samtidigt belyser problematikken omkring ministerielle indskrænkninger i officerers ytringsfrihed. Som den eneste gruppe i befolkningen synes officererne at have fået forbud mod at udtale sig i politiske spørgsmål, der vedrører deres fag.

Indledning

Om Bevægelsens Begyndelse meddeler *Ltn. Clausen*⁶ følgende:

»Den 12/12 1905 holdt jeg i Søløjtnant-Selskabet et Foredrag⁷, hvori jeg bl. a. stærkt fremhævede Nødvendigheden af, at Marinens Stilling i Forsvarsspørgsmaalet blev – om end kun i ganske store Træk – gjort bekendt for Søofficerskorpsets Medlemmer. Jeg udtalte, at Spørgsmaalet om Marinens Stilling til Forsvaret ikke havde været drøftet i Søløjtnant-Selskabet i de 8 Aar, jeg havde været Officer, hvilket havde medført den sørgelige Kendsgerning, at i hvert Fald alle vi yngre Officerer i dette Spørgsmaal stod ganske blottede og uvidende, og at dette havde medført den skæbnesvangre Omstændighed, at Interessen for Marinen og dens Opgave i betænkelig Grad var ved at ebbe ud. Jeg betonedede derfor stærkt Nødvendigheden af, at det hemmelighedsfulde Slør blev draget bort for Søofficerskorpsets Medlemmer, saa at vi kunde komme til en *Fællesopfattelse* ikke alene inden for Marinen men *inden for begge Værn*, hvilket var en Nødvendighed for en tilfredsstillende Løsning af Forsvarsspørgsmaalet.

Til Trods for at Foredraget indeholdt en i forskellige Retninger udtalt Kritik og bl. a. en Imødegaelse af de skarpe Udtalelser, der ved sidste Møde i Søløjtnant-Selskabet (fra Direktøren i Marineministeriet) var faldne mod Kaptajn Kiær og de yngre Officerer, blev det dog modtaget med den største Velvilje; og Kontorchefen i Marineministeriets Stab (Kapt. T. V. Garde) udtalte en Tak over enhver Kritik, der paa den Maade fremkom aabent og baaren af Interesse og Kærlighed til Sagen.

Det blev sagt mig flere Gange senere (af Ltn. Lorck⁸, at et Foredrag var under Udarbejdelse i Marineministeriets Stab, og at Marinens Stilling i Forsvarsspørgsmaalet derved vilde blive fuldt ud belyst. Imidlertid gik Maaned efter Maaned uden at Foredraget fremkom, og det er desværre aldrig nogensinde kommet. Langt om længe kom saa endelig »Graabogen«⁹ og man har

6. Viggo Clausen (1875–1920).

7. Titlen på foredraget var »Hvad kan der gennem de værnepligtiges uddannelse gøres for at vække forsvarsstemning?«.

8. Victor Lorentz Lorck (1871–1940).

9. »Den danske stats militærpolitiske stilling og ordningen af landets forsvar«. Udg. af Marineministeriets Stab (kommandør Kofoed-Hansen, kaptajn T. V. Garde, kaptajn T. A. Topsøe-Jensen, premierløjtnant V. L. Lorck og premierløjtnant H. Rechnitzer).

vel saa tænkt sig, at denne kunde træde i Stedet for det bebudede Foredrag. Med et Lettelsens Suk »Endelig« greb jeg med Begærlighed og Glæde den fremkomne Piece og søgte efter bedste Evne og med den bedste Vilje herigennem at komme til Klarhed. Desværre gik det mig som vist de fleste, at vi blev sørgelig skuffede. Megen Tid havde man jo ikke (3–4 Dage) til at sætte sig ind i Bogen, men saa meget syntes dog at staa mig klart, at Bogens første Afsnit (de udenrigske storpolitiske Konstellationer) var et altfor svagt og vaklende Grundlag for den iøvrigt – hvad Materiel og Personel angaar – i *Hovedtrækkene tiltalende Marineforsvarsplan*. Men hvad der var næsten værre, var den Omstændighed, at man ikke havde ladet Afsnittet om Kbhvns Landbefæstning staa blankt (ligesom Afsnittet om Hærens Reorganisation), men i Stedet for fremkommet med Udtalelser om denne, som umuliggjorde Haabet om at komme til en Fællesopfattelse med det andet Værn. For om muligt at komme til en bedre Forstaaelse havde jeg et Par Dage efter en Samtale med Lt. Lorck (der nævnes som en af Bogens Hovedforfattere) men jeg var efter denne stadig lige skuffet og udtalte: »Der samles næppe Flertal indenfor Marinen for Tilslutning til denne »Graabog«, og for Største Delen af Hærens Officerer vil den være som en rødmalet Port for en Tyr bare fordi der ikke stod Blankt under Afsnittet om Kbhns Befæstning.« Jeg talte efterhaanden med flere Søofficerer om »Graabogen«, og de fleste var kommet til samme Resultat som jeg.

Baade Meningerne om og Forstaaelsen af »Graabogen« var højst divergerende. Den fremkomne Piece havde langtfra bevirket, hvad den dog vel havde tilsigtet: at fastholde Søofficererne Interesse og at samle dem i en Fællesopfattelse af Forsvarsspørgsmaalet. Stemningen indenfor Søofficerskredsen blev om muligt endnu mere trykket. Hvad der ogsaa i højeste Grad bidrog her til var, at Rygterne om Splittelsen bl. Forsvarskommissionens Sagkyndige efterhaanden havde antaget saa fast en Form at de maatte betragtes som en Kendsgerning. Da det sidste Rygte fremkom, at Kommissionens Flertal skulde have udelukket Hærens Sagkyndige og tilkaldt de saakaldte ekstraordinære Sagkyndige til at udarbejde en på Partipolitiken baseret Forsvarsplan, bristede vist for de fleste (efter hvad man ved Samtale kunde skønne) Haabet om gennem Forsvarskommissionen at komme til en *forsvarlig* Løsning, ja idet hele taget om at komme til en *gennemførlig* Løsning.

Denne fortvivlede Situation var maaske medvirkende til at Forsvarsadressen & Kvindernes Forsvarsforening blev startede. Disse to Bevægelser gjorde imidlertid Indtrykket af nærmest at være drevne ud fra landmilitære Synspunkter. Marinen kom til at staa i en skæv Stilling til disse. Paa de talrige Forsvarsmøder optraadte kun landmilitære og man hørte intet om Marinen som et nødvendigt Led i Forsvaret, vistnok paavirket af den stiltiende Forudsætning at Marinen jo stod afvisende overfor hvad Hæren ønskede. Fra flere Sider beskyldtes Marinen for at nære Ønsker om en Alliancepolitik med Tyskland (Kejser Wilhelms Udnævnelse til Ærespræsident i S. O. F. blev mistydet i denne Retning¹⁰). – Udtalelsen i »Berliner Tageblatt«, at Marinen var Modstander af Kjøbenhavns Befæstning sagdes at være inspireret af en af vor Marines Spidser. Mange er de haarde Ord, der i denne Anledning er faldne

10. Dette var sket i juli 1907, jfr. H. E. Foss: *Søofficersforeningen gennem 75 år* (1934) p. 64.

mod Søofficererne, desværre mest i de Kredse, der sætter Fædrelandets Forsvar som det vigtigste Spørgsmaal, der maa løses først, fordi det danner Grundlaget for alle de andre indrepolitiske Samfundsspørgsmaal.

Jeg talte ofte med Kammerater om at gøre noget for at faa Søofficerernes Stilling klarlagt og faa Marinen renset for de haarde Beskyldninger, der mer eller mindre skjult rettedes mod den baade fra det andet Værn og hvad der var det værste ude i Folket.

En Dag i November 1907 da Lt. Topsøe-Jen.¹¹, Schaffalitzky¹² og jeg sad og talte om disse Ting, blev vi enige om at samles med et par Kammerater for at drøfte, hvad der var at gøre. Vi udvalgte da 9 af vore nærmeste Kammerater til at mødes hos mig første Tirsdag efter Mødet i Søe-Løjtnant-Selskabet. Vi tænkte først paa at blive i S. O. F.¹³ efter Mødet og tale sammen der, men blev hurtigt enige om at det var upraktisk, og valgte derfor at mødes privat.

Iste Møde

Tirsdag d. 5te. November 1907 afholdt følgende 9 Officerer Møde for at samtale om Marinens Stilling i Landets Forsvar:

- Ltn. Dornonville de la Cour¹⁴
- Ltn. Topsøe-Jensen
- Ltn. Gyldenkrone¹⁵
- Ltn. Asmussen¹⁶
- Ltn. Bergsøe¹⁷
- Ltn. Dirckinck-Holmfeld¹⁸
- Ltn. Clausen
- Ltn. Schaffalitzky
- Ltn. Mourier¹⁹

De Spørgsmaal man i store Træk tog op til Drøftelse var i Hovedsagen følgende:

1. *Kan vi indenfor Søofficerskorpset komme til en Fællesopfattelse af Marinens Stilling i Landets Forsvar?*
ad 1. Alle mente, at der var stor Sandsynlighed for at kunne opnaa dette – endog ret hurtigt – naar man blot tog fat paa Spørgsmaalet.
2. *Hvilket Grundlag har vi til at arbejde paa for at komme til en Fællesopfattelse?*

11. Axel Gottlieb Topsøe-Jensen (1872–1959).

12. Cai Baron Schaffalitzky de Muckadell (1877–1972).

13. SOF = Søofficersforeningen.

14. Louis Dornonville de la Cour (1872–1934), formand for Søe-lieutenant-Selskabet 1908–10.

15. Einar Marius Gyldenkrone (1874–1946), formand for Søe-lieutenant-Selskabet 1910–12.

16. Hugo Johan William Asmussen (1873–1935).

17. Johan Fredrik Bergsøe (1875–1931).

18. C. U. E. J. Dirckinck-Holmfeld (1875–1945).

19. Chr. Frederik Denys Mourier (1879–1959).

ad 2. Der nævnedes det Afsnit i *Eskadrechefens Rapport* fra 1906, der omhandlede *Flaadens Stilling til Forsvaret* samt »Graabogen«. Man var enige om, at disse to værker i Hovedsagen hævdede de samme Anskuelser m. H. t. Marinens Stilling i Landets Forsvar, og at de derfor var tilstrækkeligt Grundlag til at arbejde paa samt at de efter Forholdenes Natur og henset til de Mænd som staar bag ved, ogsaa var de eneste mulige.

Man var enige om, (uden at komme nærmere ind paa de i »Graabogen« først omtalte udenrigspolitiske Situationer) at der paa et meget væsentligt Punkt var et Hul i Bogen. – Det samme har tidligere været berørt i Kaptajn Saabys Bemærkninger til Eskadrerapporten 1960 – Hullet er den manglende Motivering af, hvorfor netop saa & saa meget er det Minimum af Materiel, som maa fordres for at løse Opgaverne. Man mente at have Grund til at formode, at vore militære Sagkyndige i Forsvarskommissionen ogsaa her stod overfor et af de vanskeligste Spørgsmaal: at motivere Flaadens Størrelse dels overfor de landmilitære Sagkyndige dels overfor de civile Kommissionsmedlemmer.

3. *Hvad kan man tænke sig vil ske, naar Forsvarskommissionens Betænkning foreligger?*

ad 3. Det bemærkes her til, at Regeringen jo da antagelig maatte fremsætte sin Forsvarsplan; rygtevis forlyder det, at denne allerede er under Udarbejdelse af 4 Officerer 2 fra hvert Værn. Vil disse Officerer udarbejde en Plan som for *Marinens Vedkommende* divergerer fra »Graabogen«? Vil de fremføre en Plan, uden at være forvissede om at de har Flertal for denne indenfor Søofficerernes Kreds? Svaret bliver da: Det maa siges at være indlysende, at hvis de 4 Officerer kan blive enige, da maatte det være et mægtigt for ikke at sige et nødvendigt Rygstød for dem at vide at bag ved deres Plans maritime Del stod Marinens Officerer med en enig Mening. Naar vi – forhaabentlig snart – kommer saa vidt; at vi for vort Vedkommende faar klarlagt, hvad vi fuldt ud kan slutte os til, vilde det da ikke være baade loyalt og heldigt om *Søofficererne*, blandt de ovenomtalte 4 Officerer der siges at udarbejde en Regeringsforsvarsplan, ganske privat faar at vide, hvorledes vor Stilling er til Forsvarsspørgsmaalet, samt at vi intet hellere ønske end at kunne blive et Rygstød for Regeringen i dens Bestræbelser for at gennemføre et af begge Værn anerkendt forsvarligt Forsvar.

Skulde der saa vise sig Divergens mellem vedk. Officerers Mening og det Resultat vi var kommet til da maatte vi vel kunne ændre vor Opfattelse saa meget at Enighed opnaaedes, hvis Divergensen var af ringere Betydning. Hvis den derimod var stor, kunde der vel fornuftigvis ikke være tale om andet end at vi trækker os tilbage efter at have meddelt vor Opfattelse og at vi stod fast paa denne. Vi maatte da foreløbig forholde os passive og afventende, med mindre vi hører nævne, at Søofficererne som Helhed tates til Indtægt for en Forsvarsplan, der staar i stærk Modstrid med vor virkelige Opfattelse.

4. *Maa en Forsvarsplan, der ikke er billiget af begge Værn, ikke anses for forkastelig?*

ad 5. Alle mente jo alene af den Grund at Sandsynligheden for dens Gen-

nemførelse var yderst ringe. Hvorledes vi efter opnaaet Enighed skulde træde i Forbindelse med Hæren stod noget uklart endnu. Man kunde tænke sig at man sammenkaldte et privat Møde med Officerer af det andet Værn. Man tror næppe, at det vil være nødvendigt for disse at forberedes herpaa, idet man antager, at de har deres Standpunkt mere klart end vi. En anden Vej vilde maaske være bedre: Hvis der kunde opnaaes et Til-lidsforhold mellem de 4 Officerer, der udarbejder Regeringslovforslaget og det store enige Flertal af Sø- og Landofficerer, da kunde man stole paa Skabelsen og Fastholdelsen af den Enighed, der politisk og sagligt betin-ger Spørgsmaalets Løsning.

5. *Hvorledes stiller Søofficererne sig til Kjøbenhavns Befæstning til Sø- og Landsiden?*

ad 5. Alle mente at det var af stor Interesse at faa at vide hvormange, der var Modstandere af Landbefæstningen. Der mentes ved et løst Skøn ca. 10 %, men hver af os vilde iøvrigt stræbe efter underhaanden at faa dette Spørgsmaal oplyst.

6. *Bør Formen for det Rygstød vi ønsker at være for en eventuel enig Kommission af Officerer, der har udarbejdet Regeringens Lovforslag, ikke strække sig ud over det passive?*

ad 6. Jo. Vi kunde ønske at deltage i Vækkelsen af Forsvarsstemningen rundt om i Landet, hellere ved direkte personlig Optræden end ved skriftlig Virksomhed. Som Grundlag for denne Agitation maatte da de 4 Offi-cerers Fællesprogram staa. Det vedtoges at afholde Møde igen næste Tirs-dag og at opfordre nogle flere Officerer til at deltage heri.

2det Møde

Tirsdag d. 12te November.

Foruden Deltagerne i første Møde var til stede:

Kapt. Schultz²⁰

Kapt. Saabye²¹

Ltn. Bastrup²²

Ltn. Moth²³

Ltn. Bonde²⁴

Kapt. Schultz: Jeg har med Glæde modtaget Opfordringen, da jeg selv har haft den tanke, at vi i Marinen trængte til at drøfte Forsvarssagen bl. a. for at lære Flertallets Standpunkt at kende. Jeg har følt det saa meget i den Tid, jeg i Fiskeriinspektionen kom rundt til alle mulige Steder hele Landet over og hvor ofte er det ikke hændt mig, at man har spurgt mig om, hvorledes Stemningen var i Marinen, hvortil jeg altid har maattet svare: »Det ved jeg ikke«.

20. Johannes Herman Schultz (1861–1934), redaktør af Tidsskrift for Søværnen 1898–1909.

21. Poul Saabye (1865–1955), formand for Sø-lieutenant-Selskabet 1903–04.

22. Chr. G. Bastrup (1872–1951).

23. Rudolf Moth (1873–1949).

24. Niels Knud Harald F. Bonde (1882–1954).

Den Dag jeg meldte mig til Adm. Zachariae efter Kommandoens Strygning i »Iver Hvitfeldt« benyttede jeg Lejligheden til at spørge ham om det var sandt, at han var blevet opfordret til at indgive sine Anskuelser om den heldigste Forsvarsordning til Forsvarskommissionen. Han svarede, at han saavel som alle Admiraler og Generaler havde faaet Opfordring til at udtale sig om Forsvarets Ordning til Forsvarskommissionen. Jeg spurgte ham, om der havde været noget Fællesarbejde mellem Admiralerne, saaledes at der forelaa en samlet Indstilling. Admiralen svarede nej; hver havde indsendt for sig. Jeg spurgte Adm., om det ikke vilde være Øjeblikket nu til at starte en Diskussion i Sø-It-Selsk., og om han ikke ville deltage i den. Dertil svarede han, at det var næppe Øjeblikket til at diskutere Forsvarssagen; man maatte vente til Komm. var færdig; men det vilde jo forhaabentlig ikke vare længe.

Dermed opgav jeg foreløbig Tanken, indtil jeg fik Opfordringen til at komme her, hvilket jeg med stor Glæde har efterkommet, da jeg stadig er af den Formening, at vi i Marinen trænger til at lære hinandens Anskuelser at kende, særlig da jeg har paa Fornemmelsen, at der er sket en Strømkæntring, siden Tilslutningen til de Cold'ske Artikler fandt sted for nogle Aar siden.

Lt. Clausen (Beretning om 1ste Møde)

Derefter udspandt der sig en Diskussion, hvorledes man skulde tage fat paa Sagen.

Kaptajn Saabye hævdede, at det eneste Sted, hvor vi kunde drøfte Forsvarssagen, var i Sø-It-Selsk. Vi maatte i hvert Fald først prøve at faa Sagen startet dér; skulde der saa blive lagt Hindringer i Vejen fra MMs Side, maatte man drøfte, hvorledes Sagen derefter skulde gribes an.

Kaptajn Saabyes Udtalelser fandt alm. Tilslutning.

Der diskuteredes derefter, hvorledes man skulde bringe Sagen frem i Sø-It-Selsk., da man meget let risikerede, at Formanden, henset til den Mundkurv, der var givet Det krigsvidenskabelige Selskab, vilde vægre sig ved at give Tilladelsen.

Lt. Clausen mente, at i dette Tilfælde, som i alle andre Forhold nutildags, gjorde den overvejende Majoritet Indtryk, og mente derfor, at naar man kom til Formanden eller eventuelt MM med et Ønske fra Flertallet af Søoff. om at diskutere Forsvarssagen, vilde man sikkert bøje sig for et saadant Ønske. Han foreslog derfor, at man skulde anstille en Enquête hos Søoff. om hvorvidt de ønskede en Diskussion i Sø-It-Selsk. om Forsvarssagen.

Dette Forslag godkendtes, og man blev enig om strax at gaa igang, idet hver af Deltagerne fik tildelt et bestemt antal Off. han skulde forespørgte. Det fulgte sig selv, at man ikke vilde adspørge de 2 Off. der har Sæde i Forsvarskommissionen ej heller Direktøren i MM.

Dernæst var Spørgsmaalet om, naar Formanden skulde have Anmodningen, og man blev efter nogen Diskussion enig om, at han skulde have den den paafølgende Onsdag, saaledes at han havde en hel Uge til at forberede sit Svar.

Der valgtes et Udvalg til at affatte Anmodningen til Formanden i Sø-It-Selsk. om at maatte afholde Diskussion der om Forsvarssagen. Anmodningen fik nedenstaaende Ordlyd:

Kbhvn. i November 1907

Til Formanden for Søløjtnant-Selskabet ²⁵.

Forsvarsspørgsmaalet nærmer sig sin Løsning. Ude i Befolkningen spores en stærkere og stærkere Forsvarsstemming. Under disse Omstændigheder er det overordentlig betydningsfuldt, at alle Officerer er enige om Maaden, hvorpaa Landet skal forsvares.

Vi Undertegnede fremsender hermed vort Ønske om, at Spørgsmaalet vedrørende Landets Forsvar maa blive stillet til Diskussion i Søløjtnant-Selskabet. Det er vor Tanke herved at opnaa, at Søofficererne samler sig om en fælles Opfattelse af Forsvarssagen. Enighed og Klarhed vil være til Gavn for den Enkelte og til Slette for Forsvarsbevægelsen udadtil.

Vi imødeser Svar ved førstkommende Møde.

Paa denne Henvendelse samledes Underskrifter i de paafølgende Dage. Lt. Clausen henvendte sig til en af Off. i MM's Stab (Wenck) og bad ham om at komme med som Deltager, for at man i MM kunde vide lidt om, hvad vi talte om. Han mente, at hans Stilling i MM vilde genere ham i at udtale sig helt, og sagde, at han, efter hvad han saa ofte havde talt med Lt. Clausen om, jo stod paa samme Standpunkt og havde samme Syn paa Sagen som denne. (Lt. Clausen tilføjer, at det fremgaar af Manuskriptet til hans Foredrag 12/12 1905 og af et Manuskript af Decbr. 1904 til et ikke holdt Foredrag, at hans Syn stadig er det samme). Iøvrigt saa Lt. Wenck mørkt paa Forsvarsspørgsmaalet og troede ikke, at det vilde gavne noget, om vi fik klaret vort Syn, thi som han sagde: »Folketinget vil ikke«.

3die Møde

Tirsdag d. 19. Novbr. efter Mødet i Sø-Lt.-Selskabet.

Der meddeltes Resultatet af Enquêten, som var gaaet sin Gang i den forløbne Uge og havde bragt det for Alle overraskende Resultat, at af 94 adspurgte Off. havde 90 svaret ja og kun 4 nej paa, at man ønskede en Diskussion i Sø-Lt.-Selsk. om Forsvarssagen (heri er dog ikke medregnet de i MM's Stab ansatte Officerer).

Adressen med de 90 Navne beror i Sø-Lt.-Selsk's Archiv.

Det blev derefter sat under Debat, hvorvidt man skulde spørge MM om Tilladelse til at afholde Diskussionen, eller om man uden videre skulde starte Diskussionen i Selskabet, og saa lade MM selv tage Bestemmelse, om det vilde stoppe Bevægelsen eller ej, idet Formanden i Sø-Lt.-Selsk. havde ladet sig forlyde med, at han i saa Henseende vilde rette sig efter Flertallets Ønske.

Der fremførtes vægtige Grunde for begge Tilfælde. Schultz udtalte, at baade Kmdr. Middelboe og Kmdr. Hovgaard havde udtalt i Samtale med ham, at der var meget, der talte for, at man ikke skulde henvende sig til

25. Formanden var på dette tidspunkt premierløjtnant Vilhelm J. A. Harttung (1871–1947).

MM, da man ved at henvende sig til det, tvang det til at tage Stilling, medens det i modsat Fald kunde lade, som om det ikke vidste noget om det.

Kapt. Saabye og *Lt. Bergsøe* hævdede, at det var aldeles nødvendigt, at underrette MM om Sagen, da adskillige af dem, som var gaaet med til at starte en Diskussion, havde gjort det under den Forudsætning, at Ministeriet gav Tilladelse til Diskussionen.

Lt. la Cour anførte, at hvad der talte for at forespørge Ministeriet var, at saafremt en Diskussion sattes paa Dagsordenen uden videre og blev stoppet ved et kort skriftligt Forbud til Formanden fra MM vilde dette aldrig erfare, hvor stor en Majoritet, der stod bagved.

Man vedtog at adspørge Ministeriet.

Der taltes derefter om, hvornaar Diskussionen skulde finde Sted.

Kapt. Schultz mente, at man skulde vente til efter Nytaar for at være saa godt forberedt som muligt; men der viste sig mest Stemning for at faa Formanden til at ansætte det første Diskussionsmøde til sidste Mødeaften før Jul, da man saa efter hvad der blev sagt, kunde lægge Program for den videre Diskussion. Man blev enig om, at *Lt. Clausen* skulde indlede Diskussionen og forskellige af Deltagerne i Mødet skulde være klare til at fortsætte, saa at man var sikret mod, at det løb ud i Sandet.

Kapt. Schultz gjorde opmærksom paa Faren ved at medtage Kbhvns Landbefæstning i Marinens Program, at man udelukkende bevilger denne og stryger Resten af Programmet ud fra den Betragtning, at den ialtfald er den rigtige, siden begge Værn er enige om den. Saadan er det jo gaaet før; da fik Hæren en Søoff. (Minister Ravn) til at forelægge Forslaget til Landbefæstningen, og da saa Provisorierne kom, tog man kun Penge til det, som baade Hær og Flaade var enige om.

Der blev svaret, at man ikke troede, at den Ting vilde gentage sig. Herom udspandt sig nogen Diskussion. Enkelte mente, at selv om dette skulde ske, var det dog at foretrække for den nuværende Tilstand, hvor man hverken havde det ene eller det andet, og at Søoff. i saa Fald hellere maatte bøje sig. *Ltn. Clausen* udtalte, at han aldrig vilde gaa med her til uden Protest, *thi* det vilde være at føre Folket bag Lyset, og det var ikke tilstrækkeligt at haabe paa at man senere kunde faa det samlede Værn suppleret i en fuldt ud forsvarlig skikkelse. Efter over 30 Aars Strid og Splid har Folket Ret og Pligt til at faa Forsvarsspørgsmaalet endelig løst, saa at man ikke om et Aars Tid eller to skal begynde paa Striden forfra.

Endvidere henledte *Kapt. Schultz* Opmærksomheden paa, at Søoff. sikkert vilde blive angrebne, hvis de nu erklærede sig til Gunst for Kbhvns Landbefæstning, medens de for kun et par Aar siden i stort Antal sluttede sig til en Udtalelse imod denne. Over for et saadant Angreb vilde imidlertid Ordene »Port Arthur« være et godt Forsvar. Der blev gjort opmærksom paa den af Pression stærkt smagende Maade, hvorpaa Underskrifterne blev samlede. Det bemærkedes, at Underskrifterne samledes efter Fremkomsten af de 3 første Artikler, hvilket gav dem, der overhovedet havde læst dem det Indtryk, at Landbefæstningen *virkelig* var altopslugende. Efter at Underskrifterne var indsamlede fremkom der imidlertid oplysende Artikler over Bekostningen, saa at *Kapt. Cold* i sidste Artikel fuldt ud maatte indrømme, at den pekuniære Side af Sagen (10 Mill. Kr.) ikke spillede nogen Rolle, men at Frygten for at Land-

befæstningen skulde blive altopslugende kun stammede fra Besætningsforholdene.

Angaaende Tilslutningen til Kaptajn Colds Artikler udtalte *Ltn. Bergsøe*, at der ikke havde været Tale om nogen egentlig Enquête, der var blevet samlet Navne ikke Underskrifter, og man kunde særdeles vel have sluttet sig til Kaptajn Colds Anskuelser uden at være en direkte Modstander af Fæstningen; »jeg personlig ved saaledes, at jeg samtidig med, at jeg skrev mit Navn op paa et Stykke Papir, Kaptajn Jøhnke forelagde Officersskolens Elever i et Frikvarter udtalte, at jeg kun gjorde det paa den Betingelse, at Bevægelsen ikke gik ud paa at faa Københavns Befæstning fjærnet, men kun at aabne Nationens Øjne for Marinens Opgaver i Farvandene. Kaptajn Colds Artikler har forhaabentlig haft Betydning i den Henseende, og Søofficerernes Tilslutning til dem kan kun misforstaas af Forsvarsnihilister, og vor Optræden nu kan vi, naar vi ser paa hele Forsvarssagens Udvikling godt rime sammen med Søofficerernes Optræden den Gang. Artiklerne fremkom paa et Tidspunkt, hvor de anskuelser, der kom offentlig frem fra Hærens Side ikke var marinevenlige. Kaptajn Cold, der paa det Tidspunkt var i Marineministeriets Stab, oplyser i sin første Artikel, at Hæren vil *kun* Københavns Befæstning. Som et Modtræk herimod udvikler han Marinens store Opgaver i Farvandene. Marinen havde iøvrigt længe holdt sig tavs, fra Hæren var der blevet skrevet og agiteret, nu tager endelig en Søofficer til Orde, hvad var da rimeligere end, at man gav ham sin Tilslutning; den Gang *var* der Splid mellem Hær og Flaade og den var der jo før Kaptajn Colds Artikler, nu er vore Bestræbelser derimod at arbejde paa det *baade* og, der efter den tid for saa mange er blevet Løsnet«.

D. 21. Novbr. gik Formanden og Næstformanden i Søløjtnant-Selskabet (Lt. Harttung og Lt. de la Cour) til Direktøren for MM, Kmdr. Kofoed-Hansen, for at erfare, om MM vilde nedlægge Forbud mod Ansættelsen af en Diskussion om Forsvarssagen i Søløjt-Selskabet. Direktøren var et Par Dage i Forvejen af Kmdr. Hovgaard bleven privat underrettet om, at en saadan Forespørgsel vilde komme.

Henvendelsen skete paa Direktørens Kontor i MM. Formanden medbragte den til ham stillede, af 90 Medlemmer af Selskabet, hovedsagelig Officerer i aktiv Tjeneste, underskrevne Anmodning om at ville ansætte en Diskussion om Forsvarssagen på Dagsordenen i Selskabet.

Henvendelsen mødte et Afslag, som motiveredes med 1) at en Diskussion af lignende Art var bleven forbudt i Krigsvidenskabeligt Selskab, og at Forsvarsministeren ikke, uden at vække en Storm af Forbitrelse i det andet Værn, kunde give den af Søoff. forlangte Tilladelse. 2) at Direktøren ikke indsaa Nyttens af en saadan Diskussion paa et Tidspunkt, da man hver Dag kunde vente Forsvarssagens Afgørelse, og hvor Sagen altsaa faktisk var afsluttet.

Direktøren indlod sig iøvrigt i en Diskussion om hele Spørgsmaalet (ikke Forsvarsspørgsmaalet men Betimeligheden af dettes Drøftelse). Han beklagede den til ham skete Henvendelse som nødte ham til at give Afslag, som maaske om nogle Dage vilde blive benyttet i Oppositionspressen til et Angreb paa Forsvarsministeren. Han erklærede dog, paa et direkte derom stillet Spørgsmaal, at MM ogsaa uden denne Forespørgsel vilde have nedlagt et be-

stemt Forbud mod den omhandlede Diskussion i Sølts-Selsk. saasnart dennes Ansættelse paa Dagordenen var kommen til MM's Kendskab, hvad der jo ikke kunde undgaas.

Han erklærede det umuligt at ophæve den Krigsvidenskabeligt Selskab paa-lagte Mundkurv (som Svar paa Spørgsmaal, om der ikke ad denne Vei kunde opnaas Tilladelse).

De Omstændigheder, der i Foraaret 1907 havde foranlediget Forsvarsministeren til at nedlægge sit Forbud, existerede endnu, og i langt højere Grad, thi naar man allerede dengang ventede Forsvarskommissionens Afslutning, saa gjaldt det nu, at »Betænkningen saa at sige var paa Trapperne«, og Forsvarsministeren maatte derfor forlange ubetinget Ro om Spørgsmaalet, indtil Kommissionens Resultat virkelig forelaa.

Direktøren ytrede, at han ikke rigtig forstod Meningen med hele denne Bevægelse inden for Søoff.-Korpset; han spurgte, om det var Hensigten, hvis man nu gennem Diskussion kom til et Standpunkt, der var modsat MM's, om man da vilde rejse en Kamp mod MM eller blot lægge det Hindringer i Vejen for Gennemførelsen af dets Program.

Hertil blev der svaret, at Maalet for Bevægelsen i første Linie kun skulde være at søge at skabe Klarhed over Marinens Standpunkt over for Forsvarets Ordning. Man følte det som en Brøst, at Søoff. naar de adspurgtes af Civile om Marinens Stilling til Spørgsmaalet om Forsvarets Ordning, maatte svare, at Marinens Standpunkt ikke kendtes, og at det næppe existerede, da Sagen aldrig var bleven udtømmende diskuteret blandt Søoff.

Dertil kom, at det var en alm. Følelse hos Søoff., at deres Stilling til Forsvarssagens Løsning blev galt opfattet ude i Befolkningen, og tillige hos Hærens Off. Det var en alm. udbredt Mening, at Søoff. stillede sig stejlt imod den af Landoff. nærede Opfattelse, at en Løsning af Forsvarssagen, der ikke indeholdt Kbhvns Befæstning, var umulig. *Det gik saa vidt, at Søoff. beskyldtes for at nære Ønsker om Alliance med Tyskland og derfor vilde opbygge et Forsvar, der kun var muligt med en saadan Alliance i Baggrunden.*

Det var den gængse Opfattelse blandt Søoff., at der var en stigende national Stemning ude blandt Folket, – at der var født en Bevægelse, som krævede en Løsning af Forsvarsspørgsmaalet, men at Marinen blev holdt uden for denne Bevægelse – fordi man troede, at den havde svigtet de nationale Traditioner.

Derfor ønskede man at faa konstateret, hvor Marinens Opfattelse virkelig var, for forhaabentlig at kunne slaa de ovennævnte Paastande ned, og først og fremmest for at kunne faa tilintetgjort Forsvarsministerens idelige anvendte Vaaben mod en Tilendebringelse af Forsvarsstriden: Spliden mellem de to Etater.

Direktøren spurgte, hvad man egentlig forstod ved »Marinens Mening«. Hvem var »Marinen«? Var det Meningen, at Forsvarsordningen skulde afgøres ved Afstemning og simpel Majoritet af Off.Korpset? Hvis man med »Marinens Mening« forstod MM's Mening, saa kendte man den jo tilstrækkelig godt gennem den Piece, der forrige Aar var sendt hver Off. til Gennemlæsning fra Marineministeriets Stab.

Hertil blev der svaret, at man vel var paa det rene med, at man ikke uden videre kunde betragte enhver Off. som sagkyndig paa Forsvarsvæsenets Omraade, og at man var ganske paa det rene med, at de Off. der sad i Ad-

ministrationen, laa inde med det bedste Materiale til at danne sig en begrundet Opfattelse. Derfor havde man heller ikke noget højere Ønske, end at Off. fra MM's Stab kunde indlede en Diskussion som den ønskede.

Hvad den omtalte Piece angik, da var den ikke kendt af alle Off., idet alle, der paa det Tidspunkt havde været udkommanderede, foruden de senere udnævnte Off. ikke havde haft den i Hænde. De, der havde læst den, havde haft den i saa kort Tid – 3 Dage – at det ikke havde været muligt for dem at sætte sig grundigt ind i det betydningsfulde Emne.

Direktøren mente, at man meget godt paa 3 Dage kunde sætte sig ind i et Emne, der var saa godt tilrettelagt. Han undrede sig saa meget mere over den »usædvanlige« Interesse for Sagen, der var oppe i Øjeblikket, som han vidste, at adskillige Off. havde sendt »Graabogen« videre uden saa meget som at have aabnet den.

Paa en foresat Formodning om, at Direktøren maaske undervurderede den Bevægelse, der gik gennem Marinen, svarede han at han aldeles ikke tillagde Adresser og Underskrifter nogen Værdi. Dertil kendte han for godt den Maade, hvorpaa en saadan Historie fremkom. Der var selvfølgelig en lille vamt interesseret Klump, og den fik saa med Lethed den store Masse med sig. »Der vilde næppe være kommen saa mange Underskrifter, hvis det havde drejet sig om at yde et Bidrag i veldædigt Øjemed«.

»Forøvrigt«, spurgte Direktøren, »hvorfor vil De netop samles til Drøftelse af denne Sag i Sølts-Selsk.? De kan jo drøfte den paa ethvert andet Sted?«

Hertil svarede (Lt. la Cour), at man mente, at Sølts-Selsk var det mest passende og mest nærliggende Forum at vælge, naar Søoff. vilde drøfte militære Emner. Og yderligere mente man, at den militære Straffelovs § 162 udelukkede Diskussion af den Art fra andre Forsamlinger eller i andre Foreninger af Søoff. end netop Sølts-Selsk.

Direktøren erklærede, at han ikke forstod § 162 paa denne Maade. Han plejede at drøfte saadanne sager med Generalauditøren, men havde hidtil ikke anset dette for fornødent (sic!).

Lt. Harttung betonedede den fortrolige Karakter af Selskabets Diskussioner; men Direktøren udtalte sin Tvivl om, at en saadan Diskretion vilde blive strængt overholdt. Han beklagede atter at man ved en Henvendelse til ham havde fremkaldt et Forbud (ikke fordi han havde ønsket Sagen diskuteret uden Forespørgsel, men fordi han mente, at Forbudet kunde blive et Vaaben i Hænde paa politiske Modstandere).

Han endte med at bede Sølts-Selsk.s Bestyrelse om at betragte hans Svar som et foreløbigt Forbud, indtil man hørte nærmere fra ham.

Den følgende Dag modtog Formanden et Brev fra Direktøren om at betragte den foregaaende Dags Samtale som Fortrolig.

Saavel Lt. Harttung som Lt. de la Cour havde da allerede omtalt Sagens Forløb til adskillige Søoff., da Samtalen ikke var bleven betegnet som fortrolig af Direktøren, da den fandt Sted. Samtidigt erklæredes Forbudet som definitivt.

Formanden gik derfor den følgende Dag til Direktøren og meddelte ham, at Samtalens Indhold allerede inden Direktørens Meddelelse var fortalt til en Del Søoff.

Direktøren erklærede da, at Ønsket om Samtalens Fortrolighed ogsaa nærmest refererede sig til, at han ikke ønskede den meddelt fra Formandspladsen i Sølts-Selsk., men at han ikke havde noget imod, at den privat omtaltes blandt Søoff.

Tirsdag den 26. Novbr., ved Mødet i Sølts-Selsk. gav Formanden Meddelelse om, at MM havde nægtet Tilladelse til at diskutere Forsvarssagen og ønskede sit Forbud betragtet som fortroligt. Der blev ingen Diskussion i Selskabet herom.

4de Møde

Lørdag d. 30. Novbr.

Skønt der til at begynde med var stærk Stemning for ikke mere at komme til Sølts-Selsk.s Møder, bøjede man sig dog for Kapt. Schultz's og Kapt. Saabys Argumentation, at der var noget ulogisk i at lade Sølts-Selsk. undgælde, naar dette kun havde stillet sig velvilligt over for Medlemmernes Ønsker, medens Forbudet mod Diskussionen stammede fra MM, som man selv havde ønsket adspurgt. Da den Demonstration, der laa i et udeblive fra Sølts-Selsk.s Møder saaledes vilde faa fejl Adresse, opgaves den.

Lt. Clausen foreslog, at man skulde foretage en Enquête blandt Søoff. om, hvorvidt de under en eller anden Form kunde gaa med til en Ordning, der indeholdt Kbhvns Landbefæstning, thi det var dog denne, der dannede det vanskelige Punkt i Forsvarssagen, og kunde Sø- og Landoff. blive enige paa dette Punkt, vilde det gamle Slagord om Uenighed mellem Værnene falde bort og en slem Anstødssten for mange, der gerne vilde tro paa Muligheden af en Forsvarsordning, dermed være fjernet.

Det blev foreslaet, at der skulde nedsættes et Forretningsudvalg, der skulde formulere et Grundlag for en Enquête og varetage Tankens praktiske Gennemførelse. Til dette Udvalg valgtes: Kapt. Schultz, Lt. de la Cour og Lt. Clausen.

Onsdag d. 4de December holdt Udvalget Møde for at drøfte Enquête-Programmet.

Tirsdag den 10. Decbr., Møde, 10 Deltagere.

Udvalgets Enquête-Program blev forelagt og drøftet. Efter nogle mindre Ændringer fik det nedenstaaende Form:

»Som bekendt er der blandt mange af vore civile Medborgere en gængs Opfattelse, at der m. H. t. Forsvarsspørgsmaalet hersker stor Uenighed mellem de to Værn. Vi ved, at der har været stærkt divergerende Anskuelser paa dette Punkt; men vi har Grund til at formode, at Divergensen, naar Sagen ses i sine store Træk, væsentlig har tabt sig.

Da Formodningen om Uenigheden mellem de to Værn er den største Hindring for at det danske Folk kan faa Tro paa og Tillid til, at der gennem et Forsvar kan skabes en virkelig værdifuld Assurance for Landets Neutralitet og Selvstændighed, ønsker vi at bidrage til at bortskaffe denne Hindring ved at lade en rigtigere Opfattelse komme til at gøre sig gældende.

Kommandør Hovgaard har (som nævnt i C. C. Haugners Piece »Forsvars-sagens Kærne«) udtalt, at Flertallet af Flaadens Officerer er enige om Nødvendigheden af Kbhvns Befæstning. Denne Udtalelse kan vi slutte os til med det absolutte Forbehold, at vi anser de 3 Hovedfaktorer i Forsvaret som:

1. *Flaadens Udvikling* med de for dens Opgaver ved Neutralitetshævdelsen nødvendige Støtpepunkter,
2. *Hærens Udvikling* og
3. *Kjøbenhavns Befæstning til Sø- og Landsiden*

for at være af *sideordnet Betydning*. En ensidig Udvikling af noget af disse enkelte Led paa et andets Bekostning anser vi for lige saa uheldig som ingen Løsning.

Vi anser ikke nogen Løsning for forsvarlig, som ikke billiges af de Sagkyndige, hver for sit Omraade. – Med de Sagkyndige forstaas de Officerer, som bærer, eller i Krigstid kommer til at bære, Ansvar for Forsvarets enkelte større Led.

Da vi staar over for Sagens Afgørelse ved en næsten direkte Folkeafstemning, maa vi hævde Nødvendigheden af en samtidig, endelig og betryggende Ordning for samtlige 3 Hovedpunktets Vedkommende. «

Man enedes om at gaa frem paa samme Maade som ved Forespørgslen om, hvorvidt der ønskedes Diskussion i Sø-It-Selsk., dog kun med mundtlig Tilslutning, ikke skriftlig som ved den foregaaende.

Da Enquêten var godt i Gang og man med Forespørgslen var naaet det Resultat, at 75 % af de adspurgte Officerer havde sluttet sig til dens Program fremkom

Søndag d. 22de Decbr. Artiklen i »Nationaltidende« Morgenummer. – Kl. 2 EM Møde hos Lt. Gyldenkrone. *Kaptajn Schultz* hævdede, at det var nødvendigt, at der fremkom en Redegørelse om det virkelige Forhold, da vi ellers kom til at staa som perfide Mennesker over for vore Kammerater, idet det let kunde faa Udseende af, at vi brugte vore Kammeraters Navne paa en falsk Maade, idet de Tal – 90 og 4 – jo gjaldt Afstemningen om Diskussion i Sø-It-Selsk. og ikke Tilslutningen til Programmet. *Kaptajn Schultz* foreslog, at han og Lt. la Cour underskrev Redegørelsen.

De to forslag billigedes.

Kaptajn Schultz og Lt. la Cour tog fra Mødet op paa Nat.td.'s Redaktionskontor, hvor de efter Telefon-Konference med Redaktør Karstensen og personlig Samtale med Redaktør Bartholin opnaaede, at Bladet i en Notits meddelte, at der i den nærmeste Fremtid vilde komme en Redegørelse fra rette Vedkommende; derimod vilde Bladet ikke dementere sine egne Meddelelser.

Mandag d. 23de Decbr. udarbejdede Kapt. Schultz og Lt. la Cour et Udkast til en Redegørelse, og dette blev i et Møde hos Kapt. Schultz forelagt Deltaerne, drøftet, ændret og vedtaget i hosstaaende Form (se Bilaget).

Samme Dag var Lt. la Cour blevet kaldt op til Viceadmiral Wandel og havde med ham følgende Samtale (afskrevet efter Lt. la Cours Optegnelser).

»Admiralen spurgte, hvad jeg kendte til Artiklen i »Nattd.« Søndag den 22/12 og til Notitsen i samme Blads Mandag Morgenummer.

Jeg fortalte ham i store Træk Sagens Gang; den Uro og det Mismod der var tilstede i Marinen, og som havde givet sig Udslag i Adressen til Formanden for Sø-It-Selsk; den Enquête, som var bleven Følgen af MMs Afslag paa Korpsets Ønske om at gaa den lige Vej til Klarlæggelsen af Marinens Standpunkt, men vort fuldstændige Ukendskab til og Misbilligelse af Artiklen i »Nattd«s Søndag Morgennummer og vort Ønske om at imødegaa den tendentiøse Fremstilling af Sagen, som havde givet sig tilkende her, med en Redegørelse, hvor vi lagde Kortene paa Bordet.

I den derpaa følgende, 1½ Time lange, Samtale udviklede Admiralen sit Synspunkt paa Forsvarssagens Løsning, specielt paa Spørgsmaalet om Kbhvns Befæstning til Landsiden.

Han hævdede, at han og Kmdr. Nyholm ved ihærdig Kamp med Forsvars-kommissionens Medlemmer havde fået dem til at gaa med til langt mere, end han nogensinde havde voget at drømme om, da Komm. nedsattes for 5½ Aar siden. Han nævnte i Forbindelse hermed et fremtidigt aarligt Militærbudget paa 26 Mill. Kroner.

Men idet han pointerede Vanskeligheden af det Arbejde, han havde udført over for de politiske Modstandere af Forsvaret, erklærede han ogsaa, at bragtes der nu Røre i Sagen, da vilde hele Arbejdet være spildt, thi de vilde sikkert hellere end gerne gribe enhver Lejlighed til at løbe fra deres Løfter, naar de blot kunde finde et plausibelt Paaskud. Derfor anbefalede han nu ubetinget Ro om Forsvarssagen i de sidste Par Maaneder – eller maaske kun een Maaned – inden Kommissionens Resultat fremkom.

Uden at han kunde sige, hvilke Betænkninger de forskellige Fraktioner vilde fremkomme med, udtalte han sig misbilligende om Kommissionsarbejdet og nævnte i denne Sammenhæng, at der fra de tilforordnede Militære vilde fremkomme et Særvotum – han vilde dog ikke ind paa, om der kom 2 militære Vota – men udtalte, som sagt, at vi ikke desto mindre kunde være godt tilfredse med overhovedet at være komne saa langt som Tilfældet var.

Han udtalte sig skarpt om de Komm. tilforordnede Landoff.s Illoyalitet, Ensidighed og Snæversyn. Han citerede adskillige Udtalelser, hvoraf skulde fremgaa en fuldstændig Undervurdering af Flaadens Opgaver hos disse og mange andre Landoff.

Specielt om Kbhvns Landbefæstning erklærede Adm., at han var en Theoretisk Tilhænger af Landbefæstningen, at han anerkendte alle de Grunde, der talte for den, men at han mente den finansielt og personelt uoverkommelig for en Stat af Danmarks Størrelse og med Danmarks Hjælpekilder. Den Fæstning, der laa der, gav han ikke 4 Skilling for. Navnlig erklærede han Nord- og Nordvestfronten for Intet. Han erklærede Skabelsen af en ny ydre Linie paa Nordfronten for for dyr til at det overhovedet kunde lade sig gøre, afviste som Nonsens Landetatens Projekt om Forter paa Eremitagesletten og gjorde navnlig gældende Betydningen af Mangler paa et Demarkationsbælte og Bekostningen ved Etableringen af et saadant.

Da jeg udtalte, at Landetaten vel selv maatte tage Ansvaret for de Støttepunkter som den forlangte, og at det var mig bekendt, at der kun ønskedes op til en halv Snes Mill. Kr. til Supplement af Landbefæstningen, erklærede Adm., at han satte sin egen *bon sens* over Landetatens Sagkundskab, at han

personlig havde undersøgt hele Fæstningen, og at han garanterede for, at det var det værste Møg, der endnu var stillet op som Værn.

Han erklærede endelig, at en meget stor Del af Landetatens Off. stod paa samme Standpunkt, men at de ikke turde tale – at hele Fæstningen kun hang i Gen. Kühnel, og han citerede derfor nogle Udtalelser fra afd. Gen. Zachariae, hvori der gjordes gældende, at det bedste Værn for Sjælland var et Armékorps (Felthær).

Betydning af Enighed mellem Flaadens og Hærens Off. vurderede han meget lavt. Han anerkendte som Sagkyndige kun de enkelte Off., som sad eller havde siddet i Administrationen, men regnede de andre for en Samling Kvæg-pander, som fulgte i Hælene paa Lederne. Angaaende Spørgsmaalet »Sagkundskab« bemærkede Adm., at han indtil sit 60. Aar ikke havde haft Lejlighed til at beskæftige sig med Militærvæsen (sic!), og at det havde kostet ham meget Arbejde at sætte sig ind i alt dette.

Han mente ikke, at Forsvarsadresse, Kvindeforening, Folkestemninger i det hele taget spillede nogen Rolle. Kun J. C. Christensen kunde gennemføre Sagen, og han skulde have Ro dertil.

Da jeg sluttelig meddelte ham, at vi ikke kunde frafalde Kravet om at fremkomme med en Redegørelse, befalede han mig, ikke at indlevere noget Manuskript til en saadan, før han havde set det; han henstillede meget indtrængende, at MM's Mundkurv paa Sø-It-Selsk. ikke omtaltes, og gav mig Ordre til at bringe Manuskriptet i Aftenens Løb.«

»Jeg bragte Admiralen Manuskriptet Kl. 9. Han læste det igennem i min Overværelse, sagde, at han saa godt, at jeg havde bestræbt mig for at følge hans Raad, at slibe de skarpe Kanter af; mente dog, at der var et Par mindre Rettelser (ret uvæsentlige, som jeg tilbød at rette) og bad om at faa Lov til at beholde det til næste Dag, da jeg saa skulde møde hos ham kl. 10 FM paa Parolstuen. Jeg anmodede om, at Kapt. Schultz maatte komme med, hvad han tillod. Han havde ringet til Kapt. Schultz om Eftermiddagen, men da var han ikke hjemme.«

Lt. la Cour har senere bragt i Erfaring, at Manuskriptet Mandag Aften eller Tirsdag Morgen, altsaa inden Samtalen i Parolstuen, har været hos Direktøren i MM.

Mandag Aften, d. 23. Decbr. Viceadmiralens Erklæring i »Berl. Tid.«

Tirsdag d. 24. Decbr. Kl. 10¹/₂ FM mødte Kapt. Schultz og Lt. la Cour i Søoff.Korpsets Parolstue, hvor *Viceadmiralen* begyndte med at beklage, at denne Sag var kommen frem og udtrykte sin Uforstaaelse af Motiverne til de Off.s Handlemaade, der havde sat den i Gang. Han erklærede, idet han henvendte sig til Kapt. Schultz – fordi denne »havde været udenlands« – at han ikke kendte noget Exempel fra andre Lande paa, at Off. i aktiv Tjeneste havde taget Del i en Diskussion om Forsvarets Ordning.

Kapt. Schultz og *lt. la Cour* ytrede Tvivl herom, idet de nævnte Sverige og Tyskland; men da de ikke havde Papirerne ved Haanden, kunde de ikke bogstavelig modbevise Admiralens Paastand.

Viceadmiralen hævdede som indlysende, at en Redegørelse som den foreliggende umuligt kunde offentliggøres i et Dagblad, da den indeholdt et helt

Forsvarsprogram. Oplæste derpaa en Skrivelse fra MM – den samme som blev bragt til Søoff.Korpsets Kundskab gennem Parol af 27/12. Denne Skrivelse forbyd Off. at udtale sig offentligt om Forsvarssagen og var underskrevet af Kmdr. Kofoed-Hansen.

Paa Forespørgsel af *Kapt. Schultz*, om han maatte erstatte den bebudede Redegørelse med en Henviisning til dette Forbud, svarede Adm. undvigende og forsøgte ved at udvikle sit Syn paa Forsvarssagen at ændre de 2 Officerers. Under dette gentog han tildels sine Argumenter fra den foregaaende Dags Samtale med Lt. de la Cour og nævnte saaledes

1. at han var en theoretisk Tilhænger af Fæstningen,
2. at den nuværende Fæstning var noget Møg,
3. at der ikke var Besætning nok til Fæstningen,
4. at han intet Kendskab havde til militære Spørgsmaal, da han traadte ind i Forsvarskomm. og
5. at kun de Off., der havde – eller havde haft – Sæde i Administrationen, kunde have Kendskab til Forsvarssagen.

Kapt. Schultz betonede, at han, der selv havde været med til at prøve-skyde Installationerne paa 2 af Forterne, var vel vidende om, at den nuværende Fæstning havde mangler – han henviste saaledes ogsaa til de fugtige Ammunitionsmagasiner – blot mente han, at det moralske Ansvar i Spørgsmaalet om Fæstningens Beliggenhed og Brugbarhed maatte ligge hos Landetaen – os kunde det ikke vedkomme.

Adm.: »De vil da ikke have, at man skal staa roligt og se paa, at en Mand styrter sig i Vandet, naar han ikke kan svømme!«

I Løbet af den fortsatte Diskussion udtalte *Adm.* sin personlige Misbilligelse af den Krigsvidenskabeligt Selskab paalagde Mundkurv, mente forøvrigt, at Søoff. let kunde have faaet en Diskussion i Gang ved at bære sig lidt »fiffigt« ad – »Man begynder med at tale om Panserskibe og ender med at tale om Forsvar«!

Kapt. Schultz ønskede at præcisere Situationen og bad derfor om et bestemt Svar paa, om det maatte siges til »Nattd.«, at det var bleven forbudt at komme med en Redegørelse, thi noget maatte der siges.

Adm.: »Jeg forbyder Dem det ikke, men jeg ser det meget nødigt, og jeg fraraader Dem det paa det bestemteste (sic!). De kan jo sige saadan noget som, at efter Viceadmiralens Erklæring i »Berl. Tid.« er en Redegørelse overflødig«.

Kapt. Schultz: »Har Admiralen noget imod at sætte MMs Skrivelse i Parolen? Saa kan vore Kammerater i ethvert Tilfælde faa at se, at vi er bleven forhindrede fra at komme med en Redegørelse og det vil befri os fra Skinnet af at have handlet illoyalt overfor dem.«

Adm. lod uvillig hertil. *Kapt. Schultz* anmodede da om at maatte oplæse Redegørelsen i Sø-lt-Selsk. og herimod havde Adm. intet at indvende; men mod Adressebevægelse o. l. vilde han advare. Den kunde imødegaaes og latterliggøres ved Henviisning til de mange Underskrifter der i sin Tid samledes paa de Cold'ske Artikler – hvis Standpunkt Adm. stod paa den Dag i Dag – thi mange af dem maatte sikkert være fælles med de nu foreliggende.

Adm. sluttede med at anbefale de 2 Off. at skrive til »Nattd.«, at hans Er-

klæring gjorde Redegørelsen overflødig, hvortil *Kapt. Schultz* erklærede, at det var hans faste Overbevisning, at Uroen og Mistilliden derved kun forøgedes, og at Administrationen ikke handlede klogt i dette Tilfælde.

Lt. de la Cour udtalte, at Sagen nu var i for stærk Fart til at kunne standses – selv om den standsedes nu her, vilde sikkert *Andre* bringe den videre.

Tiden var fremrykket for at naa at faa en Meddelelse i »Nattd.« – til yderligere Meningsudveksling var der ingen Grund – *Admiralen* overlod de 2 Off. Skrivemateriale og sit Kontor.

Om Aftenen stod i »Nattd.« en kort Meddelelse med Underskrift.

Fredag d. 27. December. Søofficerskorpsets Parol:

»Marineministeriet har tilskrevet mig:

»Paa given Foranledning, skal Ministeriet udtale, at det paa et Tidspunkt, hvor Forsvarets Ordning og Flaadens og Hærens Organisation m. m. er under Overvejelse hos Regeringen, i de militære Ministerier og mellem disse indbyrdes og hos Lovgivningsmagten – i Forsvarskommissionen – maa anses uforeneligt med de militære Pligter og altsaa med den Loyalitet, som Regeringen skal kunne regne paa fra Officerskorpsets Side, at en Officer i aktiv Tjeneste, eller flere i aktiv Tjeneste staaende Officerer i Forening, offentlig fremsætter deres Anskuelse om de ovennævnte Emner«.

Dette forbud, som indeholdes i foranstaaende Tilkendegivelse skal ubetinget respekteres af Korpsets Officerer.

C. F. Wandel«.

5te Møde

Søndag d. 29. December hos *Lt. de la Cour*.

Tildragelserne siden sidste Møde refereredes af *Kapt. Schultz* og *Lt. de la Cour*. Man endes om at gøre et Forsøg paa at faa Redegørelsen oplæst i Sølt-Selsk., hvis Medlemmer havde den største Interesse i at blive underrettede om de faktiske Forhold – og herimod havde *Admiralen* jo ikke haft noget at erindre – og det overdroges *Kapt. Schultz* at forhandle med *Form.* i Sølt-Selsk. om Formen for Redegørelsens Fremkomst.

Lt. Topsøe-Jensen foreslog, at man skulde nedskrive hele Sagen, hvilket Forslag bifaldtes.

Ved Nytaarsparolen udtalte *Chefen* for Søofficerskorpset om Forsvaret, Forsvarskommissionen og den i det foregaaende skildrede Bevægelse omtrent følgende: (efter *Lt. Bergsøes* Erindring)

Admiralen beklagede i høj grad, hvad der havde fundet Sted og at det var ganske forkasteligt, at Off. optraadte offentlig paa det nuværende Tidspunkt, hvor der skulde være Ro medens Forsvarskommissionen arbejdede. Det var ganske uforsvarligt, at enkelte Officerer opstillede et Forsvarsprogram og derved prøvede paa at paavirke Forsvarskommissionen.

Admiralen udtalte, at han nu var sikker paa, at enhver Officer vidste, hvorledes han havde at forholde sig.

Han udtalte sin fulde Anerkendelse af *Kommandør Nyholms* store Arbejde og den store Støtte de tilforordnede Medlemmer af Forsvarskommissionen havde haft i Marineministeriets Stab, det Navn han her vilde nævne var *Pr.lt. Lorck*.

Den 3die Januar fremsatte Kapt. Schultz over for Kapt. Saabye Forslag om at man skulde opgive at bringe Redegørelsen frem i Sølts-Selsk., da

der næppe mere var nogen bl. Søoff. der mistænkte os for at have optraadt illoyalt, og

man næppe vilde kunne faa Redegørelsen frem i Sølts-Selsk. uden at indhente MM's Tilladelse og derved vilde risikere at irritere Direktøren ved at tvinge ham til at give endnu et Afslag uden at opnaa nogensomhelst Fordel. Kapt. Saabye delte Kapt. Schultz's Opfattelse.

D. 5te Januar fremkom i »Nattd.« Offentliggørelsen af et Brev fra Gen. Madsen til Dr. Barfod omhandlende Enquëten. Brevet var et vigtigt Korrektiv til »Nattd.«s første Artikel om denne Sag – i den Anledning føjede Bladet en Kommentar til Brevet.

D. 7de Januar mødte Kapt. Schultz efter Ordre hos Viceadmiralen, som spurgte, om det var Kapt. S., der havde tilsendt »Nattd.« Parolen af 27de Decbr. f. A., hvortil denne svarede, at det hverken var ham eller nogen af de agerende, der havde gjort det. Vi holdt os af letforstaaelige Grunde tilbage fra al Offentlighed.

Kapt. S. spurgte nu Adm. om Parolen var fortrolig, hvorpaa denne svarede: »Nej, det kan man ikke sige, den er«.

Kapts. S.: »Saa maa Admiralen ogsaa kunne forstaa, at der er hundrede Veje, ad hvilke den kan komme til en Avis, navnlig naar denne ønsker at faa fat paa den«.

Paa Adm.s Spørgsmaal, om det var Gen. Madsen, der havde leveret Parolen til »Nattd.«, svarede Kapt. S. at saavidt han kendte Gen. Madsens Forhold til dette Blad, var det ganske udelukket, at det kunde være ham, da dette Forhold nemlig var af en saadan Art, at han ikke vilde skrive direkte til det, men havde valgt den underlige Form at lade det gaa gennem Dr. Barfod.

Under den fortsatte Samtale med Adm. udtalte Kapt. S.: »Det forekommer mig, at Adm. var alt for stræng mod os ved Nytaarsparolen – Adm. kunde godt efter den strænge Dom over os, have kommet med en Bemærkning om, at vi kun havde handlet i den bedste Hensigt, selvom vor Handlemaade i Øjeblikket maaske ikke var heldig, noget hvorom vi ikke kunde vide Besked«.

Til Slut udtalte Adm. sin Glæde over at det ikke var en Off., der havde givet Parolen til Bladet, hvorpaa Kapt. Schultz gik.

Læst og tiltraadt for hvor jeg har været meddelagtig

J. Schultz
(sign.)

Saabye
(sign.)

C. Bastrup
(sign.)

C. F. Mourier
(sign.)

Dirkinck-Holmfeld
(sign.)

H. Bergsøe
(sign.)

Harald Bonde
(sign.)

Schaffalitzky Muckadell
(sign.)

E. Gyldenkrone
(sign.)

BILAG

(Ordlyden af det manuskript, som søofficersgruppen ville indlevere til Nationaltidende, men som blev stoppet af viceadmiral C. F. Wandel)

Forsvarssagen

I Anledning af den i Nationaltidende Nr. 11.406 (Søndag Morgen d. 22. Dec.) fremkomne Artikel med Overskriften »Forsvarssagen – Et afgørende Skridt – Flaadens Officerer udtaler sig in corpore for Kjøbenhavns Befæstning« skulde vi undertegnede Officerer fremsætte følgende Udtalelser.

Da vi, fra første Færd, have deltaget i den Bevægelse, der i Øjeblikket gaar igjennem Marinen, kunne vi, med vore Navne, garantere for Rigtigheden af de Oplysninger, som den ovenfor citerede Artikel nødsager os til at fremkomme med, angaaende denne Bevægelses Natur og Maal.

Nationaltidendes Kilde har Ret, naar den meddeler, at der indenfor Marinens Officerskorps i længere Tid har hersket en Misstemning. Denne har i første Linie havt sin Aarsag i den Uro, som har maattet gribe enhver dansk Mand, der saa sit Land ligge værgeløst, medens [de, der var sat til at ordne dens Værn, lod] Aar efter Aar af den kostbare Tid gaa hen, uden at der fremkom noget Resultat.

Men hvad der yderligere har forøget Misstemningen i Marinen, er Følelsen af, at dens Officerers Standpunkt i Forsvarssagen, saavel over for den civile Befolkning som overfor Officererne af det andet Værn, ikke bliver rigtigt opfattet.

Paa Forsvarsmøder, i Avisartikler og Piecer om vort Forsvar, – overalt hvor denne Sag debatteres og discuteses see vi os tagne til Indtægt for en bestemt Synsmaade, der er modsat Hærens Officeres, og denne Divergens benyttes i den partipolitiske Strid som Middel til Forhaling af enhver Løsning af Forsvarssagen.

Vi ved, at der har været en saadan Divergens, men vi have Grund til at formode, at den, paa Grund af Forholdenes Natur, i det væsentlige har tabt sig.

Da vi ansee Formodningen om Uenighed imellem de To Værn som den største Hindring for, at det danske Folk kan faa Tro paa og Tillid til, at der igjennem et Forsvar kan skabes en virkelig værdifuld Assurance for Landets Neutralitet og Selvstændighed, ønskede vi at bidrage vort til at bortskaffe denne Hindring.

Vor Fremgangsmaade maatte være denne: Først at søge Marinens Standpunkt afklaret, dernæst at søge Samarbejde med Hærens Officerer, for endelig, om Enighed opnaaedes, at slaa den gamle Paastand om de Sagkyndiges Uenighed ned.

Det kunde synes mærkelig, at det, efter det Spand af Tid, i hvilken Forsvarsspørgsmaalet har staaet paa Dagordenen, skulde være nødvendigt at efterlyse Marinens Standpunkt. Men det maa erindres, at Regjeringen har hævdet sin Fordring om Taushed vedrørende Forsvarsspørgsmaalet, saa længe Forsvarskommissionen sad, og at den derved har hindret al Discussion om Forsvarsspørgsmaalet i de militær-videnskabelige Foreninger.

Vi vare derfor afskaarne fra at gaa den lige Vej, – gjennem en Discussion i Sølieutenantselskabet at søge Sagen belyst og Standpunktet fastslaaet.

Hvis vi vilde blive paa Lovens Grund, havde vi intet andet Middel til at opnaa vort Formaal end Samtale Mand og Mand imellem.

Dette Arbeide var i Gang, da Nationaltidendes Artikel fremkom.

Det var Hensigten at forespørge samtlige Marineofficerer i aktiv Tjeneste om deres Standpunkt i Forsvarssagen, idet man søgte deres Tilslutning til et Program af følgende Indhold:

»Vi ansee de 3 Hovedfaktorer i Forsvarsspørgsmaalet

1. Flaadens Udvikling, med de til Løsningen af dets Opgaver for Hævdelsen af Neutraliteten nødvendige Støttepunkter,
2. Hærens Udvikling (Gjenindførelsen af den almindelige Værnepligt),
3. Kjøbenhavns Sikring mod Overrumpling saavel fra Sjø- som Landsiden, for at være af ganske sideordnet Betydning, saaledes at en eensidig Udvikling af eet af disse Led paa Bekostning af de andre vil være ligesaa uheldig som ingen Løsning.

Vi ansee ikke nogen Løsning for forsvarlig, uden at den billiges af de Sagkyndige – hver for sit Omraade; ved de Sagkyndige maa vi, i første Instans, forstaa de Sjø- og Landofficere, som bære – eller som i Krigstid ville komme til at bære – Ansvar for Forsvarets enkelte større Led.«

Til trods for, at man ikke havde naaet at adspørge alle hjemmевærende Søofficerer, da Fremkomsten af Nationaltidendes Artikel afbrød vort Arbeide, har dog et overveiende Flertal af disse alt sluttet sig til ovennævnte Program.

Det vil imidlertid af Programmets Ordlyd sees, at den paagældende Artikel i Nationaltidende af d. 22. ds. gjør et stærkt misvisende Billede af den Maade, hvorpaa et Flertal af Marinens Officerer kan tænke sig en forsvarlig Ordning af Forsvarsspørgsmaalet.

Bladets Meddeler nævner ganske vist kun Landbefæstningen som *Led* i Søofficerernes Forsvarsstandpunkt, men da han udelader Omtalen af de andre sideordnede Led, vil de færreste Læsere faa andet ud af Artiklen, end at Marinens Officerer ere havnede i det Forsvarsstandpunkt, der udtrykkes i Begrebet »Kjøbenhavns Befæstning med Anhang«.

Endelig skal det anføres, at de i Slutningen af Nationaltidendes Artikel opgive Tal, 90 kontra 4, intet har med denne Sag at gjøre.

J. H. Schultz
Kaptajn i Marinen

L. Dornonville de la Cour
Premierlieutenant i Marinen

Det i skarp parentes anførte er det, som viceadmiral Wandel ved samtalen den 23. dec. ønskede slettet.

Officersgruppens bevægelse fik et efterspil i Rigsdagen og på den politiske arena. Som Kofoed-Hansen havde frygtet blev uroen og det udstedte forbud grebet af oppositionen – såvel til højre som til venstre side.

Under behandlingen af finanslovsforslaget for så vidt angik krigs- og marineministeriet spurgte C. Th. Zahle den 15. januar 1908 i folketinget²⁶ »om det forbud, der er udstedt til Marinens Officerer mod at

26. Rigsdagstid. Folket. 1907–08 sp. 3098.

udtale sig om Forsvarssagen, omfatter samtlige officerer i den danske Hær og Flåde, eller om det kun er en del officerer, til hvem der er udstedt et sådant forbud.« I sit svar sagde J. C. Christensen²⁷, at officerer ikke havde samme ret som andre borgere m. h. t. at danne foreninger. Han henviste til grundlovens § 94 og fastslog, at officererne i deres foreninger var undergivet deres foresattes tilsyn, og udtalte i øvrigt som sin mening, at »det ikke ville være heldigt, hvis man vil forsvarssagens vel her i landet, at sligt drøftedes i officersforeninger«. Zahle spurgte nu endnu engang om, hvorfor artilleriofficererne ikke havde fået et tilsvarende forbud. Hertil replicerede J. C. Christensen, at dette havde der ikke været anledning til.

Sagen var imidlertid ikke dysset ned dermed. Til behandling i Folketingets møde den 13. april 1908 var optaget et spørgsmål fra højremanden professor Oscar Ellinger til forsvarsministeren angående officerernes ytringsfrihed. Ellinger ønskede bl. a. oplæst viceadmiral C. F. Wandels skrivelse af 26. december til søofficererne²⁸. Det fremgik af J. C. Christensens indlæg, at det havde været artiklen i Nationaltidende sammen med Wandels moderklæring den 23. december, der havde foruroliget ministeren. Han mente endvidere, at det var urimeligt, at man pålagde de officerer, der var tilfornede Forsvarskommissionen tavshedspligt, når så samtidigt enhver løjtnant kunne agitere alt det han ville (!) Ellinger lod sig dog ikke nøjes hermed. Han udviklede i en længere, velformuleret tale, hvorledes det udstedte forbud intet havde at gøre med hverken §§ 80, 87, 88 eller 94 i grundloven. Han kaldte forbudet grundlovsstridigt og beskyldte J. C. Christensen for at have givet udseende af, at det hele drejede sig om foreningsfrihed, mens det jo i virkeligheden var et ytringsfrihedsspørgsmål. Ellinger var påfaldende godt underrettet om søofficersgruppens bevægelse. I hans beskrivelse af bevægelsen findes der verbale overensstemmelser med den til brug for enquêten udførte skrivelse, som altså Ellinger har haft kendskab til. Det fremgår imidlertid ikke af materialet, om Ellinger har været i kontakt med nogle af officererne fra selve kredsen. »Vil virkelig nogen træde i Skranken for dette, at en officer, der offentlig udtaler sig om forsvarssagen, handler i strid med sine militære pligter? Det er det rene nonsens . . .« udtalte han.

J. C. Christensen svarede i et – må man sige – ualmindeligt svagt indlæg på Ellingers udlægning. Han fastholdt sit forbud og udtalte, at »selv-

27. Ibid. sp. 3111.

28. Hele behandlingen af dette spørgsmål findes i Rigsdagst. Folket. 1907–08 sp. 7033–70.

følgelig havde officererne deres grundlovmæssige rettigheder, men de grundlovmæssige rettigheder bestå ikke i, at en embedsmand kan sætte sig ud over de diskretionspligter eller embedspligter, han har; det er ikke de grundlovmæssige rettigheder«. Med denne fortolkning havde J. C. Christensen yderligere gjort sit forbud problematisk, hvad der også blev påpeget af Ellinger; for kan man sige at der er tale om diskretionsbrud, når en yngre officer udtaler sig om sit syn på forsvaret og den efter hans mening mest hensigtsmæssige ordning! I dag er vi naturligvis ikke i tvivl om, at en sådan udtalelse må ligge på det politiske plan, hvor en hver borger – officer eller ikke-officer – må kunne udtale sig. Ellinger opfordrede ministeren til at tage forbudet tilbage, hvilket dog J. C. Christensen afslog. Da Forsvarskommissionen endelig i sommeren 1908 fremkom med sin betænkning, strammedes søofficerernes mundkurv yderligere, idet Marineministeriet den 27. juli 1908 udstedte en bestemmelse om, at det ikke kunde tillades Søværnets personel korporationsvis eller flere i forening at fremsætte deres meninger og anskuelser om ordningen af landets forsvarsvæsen²⁹. Samtidigt blev J. H. Schultz som redaktør af Tidsskrift for Søvæsen af Kofoed-Hansen frarådet at skrive artikler om Forsvarskommissionens betænkning³⁰.

Først i forbindelse med de forskellige afrustningsforslag i 1920'erne vovede søofficererne at udtale sig »korporationsvis« om deres syn på forsvarets ordning.

29. Se anf. bog om Søe-lieutenant-Selskabet p. 147.

30. Jfr. brev fra J. H. Schultz, der ligger som bilag til manuskriptet »Beretning ... etc.« – nedskrevet den 1. august 1908.

Russerne i Danmark 1943–1945

»Osttruppen« og andre »freiwillige Verbände« i den tyske besættelseshær

Af Palle Roslyng-Jensen

Adjunkt, cand. mag. Palle Roslyng-Jensen gennemgår i artiklen de frivillige russiske krigsfangers deltagelse i den tyske besættelseshær i Danmark. Den generelle tyske politik over for anvendelsen af tidligere sovjetborgere som hjælpetropper undergik flere dramatiske skift, men muliggjorde i besættelsens sidste fase indsættelse af dem i så store mængder, at den tyske forsvarsevne i Danmark var væsentlig påvirket af disse hjælpetroppers loyalitet. En række episoder før og efter den 5. maj 1945 demonstrerede, at hjælpetropperne var villige til og evnede at rette våbnene mod de tyske foresatte.

De sovjetiske krigsfrivillige i den tyske hær og deres behandling i Sovjetunionen efter 1945 har i de seneste år været behandlet i to oversatte bøger inden for genren »dokumentarisk skønlitteratur«. Begge bøger har fået en vid udbredelse på det danske bogmarked. Det drejer sig om Per Olov Enquist: Legionærene (1969) og Alexander Solsjenitsyn: Gulag Øhavet 1918–1956. I–II (1974).

Enquist gennemgår i sin bog den svenske debat om »baltutlämningen« i 1945–46, den svenske tvangsudvisning og overgivelse til Sovjetunionen af et antal balttere, der havde været frivillige i den tyske værnemagt, og som efter at være blevet indesluttet i Kurlands-lommen undveg til Sverige tværs over Østersøen i dagene lige før og efter den tyske kapitulation. Under arbejdet på sin bog opsøgte Enquist nogle af de udviste balttere, og han konstaterede her, at de udviste gennemgående havde fået en meget lempelig behandling af de sovjetiske myndigheder, i modsætning til udleveringsmodstandernes og det meste af den svenske opinions forventninger i 1945–46.

Solsjenitsyn hævder i modsætning hertil, at de krigsfrivillige in toto blev dømt til langvarigt straffearbejde, idet behandlingen af dem var ulige hårdere end af almindelige sovjetiske krigsfanger, der som hovedregel endte i straffelejre med en dom på 10 år. Deres forseelse var, at de havde ladet sig tage til fange. Den samlede tilgang til de sibiriske fangelejre efter 1945 bedømmer han til at have været af mindst samme størrelse som i trediversnes slutning. På denne baggrund retter Solsjenitsyn også utvetydige anklager mod Vestmagterne for en inhuman politik

ved deres automatiske overgivelse af samtlige krigsfrivillige i sovjetisk varetægt¹.

Spørgsmålet er selvsagt væsentligt ved enhver bedømmelse af Stalin-styrets indre politik; men på grund af det totale omfang af den sovjetiske krigsdeltagelse på tysk side er en beskrivelse af russernes og andre sovjetiske folkeslags indsats i den tyske værnemagt også af interesse. Det er anslået, at omkring 800.000 sovjetiske krigsfanger, baltere inklusive, har været forsynet med tysk uniform, heraf 300.000 som egentlige soldater, mens de resterende virkede som Hilfswillige, d. v. s. uniformerede, men ubevæbnede arbejdsoldater².

I Danmark befandt der sig ved krigens slutning 12–15.000 tidligere sovjetborgere i den tyske besættelsesstyrke, hvortil kom et lidt mindre antal ungarere og frivillige af anden national herkomst. De ca. 25.000 krigsfrivillige udgjorde næsten 25 % af den tyske hærs samlede mandskab i Danmark på dette tidspunkt; deres krigsvillighed og loyalitet er derfor af betydning i en vurdering af den tyske militære opbygning i Danmark og tyskernes potentielle mulighed for at kunne føre en »Endkamp« i Danmark.

Det var kun et beskedent antal danskere, der fik kontakt med de russiske tropper i Danmark. Sproglige barrierer var én grund, hvortil kom, at russerne var placeret i de mest isolerede tyske befæstningsværker og kaserner. I intet tilfælde blev russerne, i modsætning til ungarerne, anbragt i byområder. Kun i dagene efter d. 5. maj 1945 var der nærmere føling i området omkring Ringkøbing. Russiske enheder var på dette tidspunkt i åbent mytteri mod deres tyske foresatte. Mytteriet blev pacificeret ved et uformelt og uaftalt samarbejde mellem danske, engelske og tyske væbnede styrker. Interesses modsætningerne mellem de hidtil krigsførende parter havde grænser.

Det tyske angreb på Sovjetunionen i juni 1941 mødtes af en mangelfuldt forberedt sovjetisk hær. I en række omfattende omringningsslag i løbet af sommeren og efteråret blev der taget millioner af sovjetiske krigsfanger. Den 1. marts 1942 skulle tallet, ifølge tyske kilder, andrage 3.600.000³. Senere kom der flere til, alt i alt vel op imod 5 millioner sovjetiske soldater endte i de tyske fangelejre. Hertil føjedes flere millioner af forflyttede tvangsarbejdere fra de besatte områder i Hviderusland, Ukraine og Rusland.

1. Solsjenitsyn. I. s. 280 ff.

2. George Fischer: *Soviet Opposition to Stalin*. Harvard historical Studies, vol. 25 (1952) s. 45.

3. Memo. af A. Rosenberg 28.2.1942. cit. efter Fischer s. 3.

De sovjetiske krigsfanger blev behandlet tydeligt dårligere end krigsfanger fra andre nationer. Formelt med den begrundelse, at Sovjetunionen ikke havde underskrevet Genèvekonventionen om krigsfangers behandling, i virkeligheden med baggrund i det nazistiske regimes raceforestillinger og antikommunisme. Hundredetusinder af krigsfanger døde fra et tidligt tidspunkt på grund af underernæring og sult. Alene for at undgå den bitre sult ville et stort antal krigsfanger være villige til at trække i en tysk uniform. Herudover er det givet, at der blandt de mange krigsfanger måtte være et betydeligt antal, hvis loyalitet over for det siddende styre under Stalin ikke kunne være overvældende stor. Tvangskollektiviseringen af det sovjetiske landbrug og de store udrensninger i partiet og hæren i 30'erne havde grebet meget dybt i det sovjetiske samfund og måtte have skabt et stort antal potentielle modstandere af regimet.

Få måneder efter det tyske angreb på Sovjetunionen blev spørgsmålet om anvendelsen af sovjetiske krigsfrivillige taget op til behandling på initiativ af Værnemagten, der klart så den enorme rekrutteringsmark, der var til rådighed i de sovjetiske krigsfanger. Værnemagtens bestræbelser blev i et vist omfang støttet af Rosenbergs Ostministerium og Auswärtiges Amt, der dog begge var organer med ret begrænset indflydelse under de grasserende kompetencestridigheder i Det tredje Rige. Deres støtte til oprettelsen af frivilliglegioner, specielt ved en præferentiel behandling af sovjetiske nationale minoriteter, havde nøje sammenhæng med de mange planer om udnyttelsen af det sovjetiske område samt muligheden for at stimulere til nationale oprør i Sovjetunionen.

Modsat dem stod i særdeleshed Himmler og hele SS-apparatet samt rigskommissæren for Ukraine, Gauleiter Koch. På grundlag af den nazistiske opfattelse af russerne som undermennesker nægtede de at besmudse det tyske korstog med undermennesker i tysk uniform. Hertil kom generalisationer om russernes almindelige upålidelighed samt, at man ikke ønskede at åbne for muligheden af autonome statsdannelser i de områder, hvor der nu var planlagt en omfattende germansk »Siedlung«. Hitler hældede overvejende til den sidste gruppe⁴.

Allerede i slutningen af 1941 var det lykkedes at få en godkendelse af legioner sammensat af ikke-slaviske folkeslag igennem. Det første bevæbnede korps, der anerkendtes af Hitler, var en kosakformation. Kosakkerne indtog i tysk forestilling en særstilling: Dels havde der eksisteret et historisk modsætningsforhold mellem kosakkerne og det nye sovjetiske system, dels gjorde deres krigstraditioner et passende indtryk i den

4. Fischer s. 13 ff.

stat, der fremfor nogen lagde vægt på soldatermæssige egenskaber. Til overvindelse af skepsis hos raceideologer og -forkæmpere blev der brugt en pseudovidenskabelig teori om, at kosakkerne var efterkommere af de oprindelige østgoter og derfor ikke kunne sidestilles med de slaviske folkeslag⁵.

Kort tid efter begyndte en organisering i små enheder blandt tartarer, kalmycker, georgiere, armenere og en række andre folkeslag fra Kaukasus-området og Centralasien. Det skete på grundlag af retningslinjer, der officielt var udsendt af Værnemagtens overkommando (OKW) d. 10. januar 1942. Tilgangen til frivilligkorpserne antog et betydeligt omfang, thi Hitler blev betænkelig og forbød yderligere opstillinger, hvilket dog i juni 42 modificeredes til, at frivilligkorps kunne opstilles til brug i baglandet, men ikke til frontindsats. Til brug i baglandet og til arbejdsopgaver begyndte på samme tidspunkt en uautoriseret brug af russiske og ukrainske frivillige, som regel på initiativ af divisions- eller arméchefer⁶.

Ostministerium og Værnemagtens propagandaorganer havde imidlertid videregående mål med opstillingerne. Frivillighederne skulle være nationale befrielseshære, der med tysk støtte kunne give stødet til nationale rejsninger i Sovjetunionen. Muligheden for at danne sådanne befrielseshære var dog begrænset, så længe Hitler så med den dybeste mistro på en organisering af forhenværende sovjetborgere. Kun blandt visse af minoriteterne lykkedes det Værnemagten at få større opstillinger igennem. I juni 1942 anerkendtes opstillingen af en »tyrkisk« division, nemlig den 162. Inf.Div. bestående af kaukasiere, armenere og turkestanere. Divisionen blev sat under kommando af den tyske Persiens ekspert, professor Oskar Ritter von Niedermayer, der var vidt kendt på grund af en række eventyrlige politisk-videnskabelige Asiensrejser under Den første Verdenskrig og i 20'erne, et tysk modstykke til Sven Hedin⁷. Hertil kom baltiske divisioner inden for rammerne af Waffen-SS og en samling af kosakafdelingerne i et korps bestående af to divisioner under ledelse af den tyske general von Pannwitz⁸.

Vanskeligere lå situationen for udnyttelsen af de slaviske folkeslag, selv om det i sommeren 1942 var lykkedes værnemagtsafdelinger at få

5. A. Dallin: *German Rule in Russia 1941–45. A Study of Occupation Policies* (1957) s. 246 ff.

6. Dallin s. 555 ff.

7. Franz W. Seidler: *Oskar Ritter von Niedermayer im zweiten Weltkrieg. Ein Beitrag zur Geschichte der Ostlegionen. Wehrwissenschaftliche Rundschau.* Jg. 20. 1970 s. 168 ff.

8. Roland Gaucher: *L'Opposition en URSS 1917–67* (1967) s. 280.

oprettet russiske enheder i bataljonstørrelse (ca. 1.000 mand). Hertil kom, at værnemagsorganer fik intrigeret en propagandaoffensiv igennem, der skulle slå på temaer om en russisk national rejsning. Til brug herfor fandt hærstabens efterretningsafdeling for Østfronten, OKH. Fremde Heere Ost, der blev ledet af den senere bekendte vesttyske efterretningschef, Reinhard von Gehlen, frem til en egnet russisk marionet. Det var generalløjtnant i Den røde Hær, Andrei A. Vlasov, der var blevet taget til fange under forsvaret af Leningrad. Han var et kendt navn i den sovjetiske hær, havde i slutningen af 30'erne været sovjetisk militærrådgiver hos Chiang Kai-shek og spillet en fremtrædende rolle under forsvaret af Moskva i vinteren 1941/42. Vlasov erklærede sig villig til at medvirke ved dannelsen af en antikommunistisk, russisk bevægelse, og i en radioudsendelse i september 1942 fordømte han officielt det sovjetiske styre. I december 1942 dannedes »Den russiske Nationalkomité« med Vlasov som leder, og under komiteen oprettedes »Den russiske Befrielseshær«. Komité og hær var dog ikke andet end skyggeorganer. Fremde Heere Ost havde i første omgang overladt Vlasov til OKW's propagandaafdeling, og det var som gidsel i den tyske propaganda, at han og de nyoprettede organer skulle bruges⁹. På de opstillede russiske østbataljoner havde Vlasov ingen indflydelse. I stedet blev de fra sommeren 1943 administreret gennem en »General der freiwilligen Verbände« i OKH¹⁰.

Efter Stalingrad faldt nyrekrutteringen til østtropperne væsentligt. Udover krigskonjunkturerne spillede det også en rolle, at håbene om, at »Den russiske Befrielseskommité og -hær« kunne få overladt et politisk og militært ansvar, ikke blev indfriet. Hitler stillede sig på tværs af enhver tanke i den retning, og den 1. juli 1943 dekretede han yderligere et totalt stop for nyopstilling af frivilliglegioner. I september 1943 blev Heeresgruppe Mitte tvunget til omfattende tilbagetrækninger, hvorunder det kom til panikreaktioner i de her indsatte frivilligafdelinger. Rapporter herom nåede til Hitler, der nu fandt en syndebug for de militære fejlslag. Østtropperne blev beordret vestpå, i Hitlers formulering for at blive sat ned i de franske kulminer »zum Kohlenkratzen«. I virkeligheden dog til bevogtningsopgaver i Vest- og Nordeuropa, på Balkan og i Italien¹¹.

Den bekæmpelse af kommunismen, der var østtroppernes ideologiske basis, blev ved overflytningen gjort til skamme, og som gemene lejetropper uden løn måtte de nu medvirke til partisanbekæmpelse overalt

9. Fischers s. 32 ff., Dallins s. 524 ff. og Gauchers s. 252 ff.

10. Seidlers s. 202.

11. o. a. s. 291. En uddybning af Hitlers bevæggrunde findes i et referat af en konference d. 8.6.43 ml. Hitler, Keitel og Zeitzler. Journal of Modern History. vol. XXIII. 1951. s. 58-71.